

ΠΡΟΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΑ ΣΤΗ ΣΚΥΡΟ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ*

ΥΠΟ
ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ

Διάγραμμα ύλης

Κεφάλαιο Α' Η ΠΡΟΙΚΑ

Ι. Η έννοια της προίκας. ΙΙ. Προϋποθέσεις. ΙΙΙ. Η παράδοση της προίκας. ΙV. Το μέτρο της προίκας. V. Η ανάκληση της προίκας. VI. Η προίκιση των αρρένων.

Κεφάλαιο Β' ΟΙ ΥΠΟΧΡΕΟΙ ΠΡΟΣ ΠΡΟΙΚΙΣΗ

Ι. Οι γονείς. ΙΙ. Οι αδελφοί. ΙΙΙ. Οι ανιόντες. ΙV. Οι λοιποί συγγενείς. V. Οι μελλονύμφοι.

Κεφάλαιο Γ' Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

Ι. Το προικοσύμφωνο. ΙΙ. Το «ίσον». ΙΙΙ. Το μπουλετί.

Κεφάλαιο Δ' ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

Ι. Τα προικιά: 1. Ακίνητα. 2. Μέσα του σπιτιού. 3. Ομάδες πραγμάτων. ΙΙ. Η αλώνη του σπιτιού.

Κεφάλαιο Ε' Η ΤΥΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

Ι. Διαρκούντος του γάμου. ΙΙ. Μετά τη λύση του γάμου.

* Η αναφορά στο αρχειακό υλικό γίνεται με παραπομπή στα έγγραφα που δημοσιεύονται στο Παράρτημα του παρόντος, στο οποίο έχουν καταχωρηθεί κατά χρονολογική τάξη, αριθμημένα από 1-30, τα πιο αντιπροσωπευτικά είδη προικοσυμφώνων και άλλων σχετικών εγγράφων του αρχείου μας της περιόδου 1616-1819. Παράλληλα γίνεται παραπομπή και στα δημοσιευμένα έγγραφα στον τόμο του «Αρχείου εγγράφων Σκύρου (Α.Ε.Σ.)» (Έκδοση Συλλόγου Σκυριανών, Αθήνα 1990) που περιέχει 170 δικαιοπρακτικά κυρίως έγγραφα των ετών 1524-1820, σε φωτοτυπία, μεταγραφή και σχολιασμό, από το ιδιωτικό αρχείο Ζαχαριά Αντωνιάδη. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, που κρίθηκε απαραίτητο, μνημονεύονται αδημοσίευτα έγγραφα του αρχείου μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' Η ΠΡΟΙΚΑ

Ι. Η έννοια της προίκας

Η πρόθεση και η επιθυμία των Σκυριανών γονέων για την αποκατάσταση των ενηλικιούμενων τέκνων τους και συγχρόνως για την εξασφάλιση της οικονομικής τους διαδοχής, μπορούσε να γίνει κατά διάφορους τρόπους και να πάρει ανάλογες συγκεκριμένες νομικές μορφές. Τη φυσικότερη αποτελούσε η διαθήκη, την οποία και χρησιμοποιούσαν πράγματι οι ευπορότεροι σκυριανοί. Αλλά η διαθήκη αφορούσε την τύχη της γονικής περιουσίας μετά το θάνατο του διαθέτη, ενώ η ανάγκη ενίσχυσης των ανεξαρτοποιούμενων τέκνων απαιτούσε αμεσότερη αντιμετώπιση. Για το λόγο αυτό την εναλλακτική λύση πρόσφεραν οι δωρεές εν ζωή, των οποίων και έχουμε πολλά παραδείγματα. Εξάλλου, όταν οι περιστάσεις επέβαλαν να γίνει εν ζωή διανομή της περιουσίας προς τα τέκνα, τούτο πραγματοποιούνταν με τη μορφή της νέμησης ανιόντος της οποίας η ευρεία χρήση αντικατοπτρίζεται στα σχετικά έγγραφα του σκυριανού αρχείου.

Όταν όμως η αποκατάσταση γινόταν με το γάμο, η γονική παροχή λάβαινε τη γνωστή μορφή της προίκας, η οποία αποτελούσε θεσμό και του αρχαίου ελληνικού αλλά και του ρωμαϊκού δικαίου.

Αρχικά η προίκα ήταν η εκ μέρους της γυναίκας ή και άλλου συγγενούς παροχή περιουσίας προς το σύζυγό της ένεκα των βαρών του γάμου. Η εξ ορισμού αναπόσπαστη σύνδεση της προίκας με τα βάρη του γάμου, τα οποία έφερε πάντα ο άνδρας, τον καθιστούσε κύριο της προικώας περιουσίας¹. Το απόλυτο όμως αυτό δικαίωμά του υποβλήθηκε από τη βυζαντινή εποχή σε περιορισμούς και τελικά, κάτω από την επίδραση του ελληνικού και δημώδους εθιμικού δικαίου, διαμορφώθηκε σε απλό δικαίωμα διαχείρισης και επικαρπίας της προικώας περιουσίας, της οποίας η ιδιοκτησία ανήκε στην γυναίκα². Η αντίληψη αυτή είναι φανερό ότι

1. Γ. Πετροπούλου, Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου, Αθήναι 1955, σ. 538 (στη συνέχεια: Πετροπούλου, Ιστορία), Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Οικογενειακόν δίκαιον, Δευτέρα έκδοσις, Αθήναι 1968, σ. 122 (στη συνέχεια: Μιχαηλίδου-Νουάρου), Κ. Πολυγένους, Πραγματεία περί προικός, Αθήναι 1924, σ. 70 (στη συνέχεια: Πολυγένους, Περί προικός).

2. Πετροπούλου, Ιστορία, σ. 543, Μιχαηλίδου-Νουάρου, σ. 122, 143, Γ. Πετροπούλου, Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη,

διαπνέει όλα τα σκυριανά προικοσύμφωνα, κατά τα οποία η προίκα παρέχεται πάντα προς τη μελλονύμφη θυγατέρα.

Η πρακτική πάντως της παροχής της προίκας προς τη θυγατέρα δημιουργεί προβλήματα ως προς το είδος της προικώας πράξης. Γιατί εφόσον η προίκα παρέχεται προς τον άνδρα, δεν γεννάται ζήτημα ότι αποτελεί σύμβαση μεταξύ αυτού και του προικοδότη. Και πράγματι με την έννοια αυτή είναι γενικά γνωστή και εξετάζεται. Όταν όμως η προίκα παρέχεται προς τη θυγατέρα, όπως στη Σκύρο, δικαίως ανακύπτει το ερώτημα αν αποτελεί σύμβαση ή μονομερή δικαιοπραξία, όπως η διαθήκη, για την οποία ούτε απαιτείται ούτε λαμβάνεται η συμφωνία του τιμωμένου.

Τέτοιο ερώτημα δεν ανακύπτει στα λίγα παλαιά σκυριανά προικοσυμβόλαια (1580-1650) με τα οποία οι γονείς των μελλονύμφων συνάπτουν κοινό «συμβόλαιον γράμμα» για την προίκα που δίνει ή υπόσχεται ο καθένας για το παιδί του. Στην περίπτωση αυτή είναι προφανές ότι υπάρχει σύμπτωση της βούλησης των δύο μερών, τα οποία παρίστανται με αντίστοιχα συμφέροντα και επομένως συνάπτουν σύμβαση η αθέτηση της οποίας γεννάει νόμιμη αξίωση εκπλήρωσης των εκατέρωθεν υποχρεώσεων.

Το ίδιο ισχύει και αν είχε προηγηθεί συμφωνητικό αρραβώνος με το γαμπρό ή συνηθέστερα μεταξύ των γονέων των μελλονύμφων. Σημειωτέον ότι στη Σκύρο ο θεσμός της μνηστείας ακολουθούσε και τις δύο αναγνωρισμένες μορφές, της ιερολογημένης μνηστείας («μισοβλογιά»)³, η οποία λυνόταν με άδεια του Δεσπότη και της απλής με ιδιωτικό συμφωνητικό («διά ψιλών γραμμάτων»)⁴, η οποία λυνόταν με αντίθετη συμφωνία⁵. Συνήθως η μνηστεία επισφραγιζόταν με «αρραβώνα» δηλαδή χρηματικό ποσό, η τύχη του οποίου σε περίπτωση διάλυσης εξαρτιόταν από το ποιός διέλυσε τη μνηστεία, εάν ο δώσας, τον έχανε, εάν ο

(Ακαδημίας Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Τόμος Γ', Αθήναι 1956), σ. 144 (στη συνέχεια: Πετροπούλου, Έγγραφα Σίφνου).

3. Βλ. σχ. Α.Ε.Σ. αρ. 82 και 103.

4. Αρμεν. Εξάβ. 4, 1, 12. Μαλαξού νομοκάνων, σοα', 40. Σε Α. Σιφω-νιού-Καράπα, Μ. Τουρτόγλου, Σ. Τρωϊάνου, Μανουήλ Μαλαξού νομοκάνων «Επετ. Κέντρ. Ερεύν. Ιστ. Ελλην. Δικ.» Ακαδημίας Αθηνών, τ. 16-17(1969-70), Αθήναι 1972.

5. Τέτοια συμφωνία περιέχεται σε έγγραφο της 30/8/1803 με το οποίο κηρύσσεται άκυρο «το ψιλόν σύμφωνον» του αρραβώνα.

λαβών τον επέστρεφε διπλό⁶. Το συμφωνητικό όμως που συνήθως γινόταν από τους γονείς των μνηστευόμενων μπορούσε να ορίσει αλλιώς.

Στην περίπτωση όμως που οι γονείς της μελλονύμφης συντάσσουν προικοσύμφωνο προς την κόρη τους, συνήθεια που επικράτησε σχεδόν ολοκληρωτικά στη Σκύρο από τα μέσα του 17ου αιώνα, το πράγμα διαφέρει. Γιατί στην πράξη, της σύνταξης του προικοσυμφώνου και του επικείμενου γάμου, είχε προηγηθεί ολόκληρη η διαδικασία του συνοικέσιου, μέγα μέρος του οποίου αφορούσε τη συμφωνία του γαμπρού και των γονέων του για την προίκα της νύφης⁷. Είναι βέβαιο επομένως ότι η οικογένεια του γαμπρού λάβαινε γνώση και διαπραγματευόταν την προίκα προκειμένου να δώσει τη συγκατάθεσή της. Η διαδικασία όμως αυτή δεν επισφραγιζόταν με γραπτή συμφωνία μεταξύ προικοδότη και γαμπρού, αφού το προικοσύμφωνο συντασσόταν αποκλειστικά στο όνομα της θυγατέρας. Ακόμα και όταν καταρτιζόταν ο προσυμφωνητικός κατάλογος των προικιών, που στη Σκύρο ονομαζόταν «ίσον», τίποτα δεν προδίδει την επίσημη συμφωνία των μερών. Εφόσον ο γαμπρός δεν συνέπραττε στην κατάρτιση του προικοσυμφώνου, το επ'ονόματι της νύφης προικώο έγγραφο δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί σύμβαση μεταξύ προικοδότη και γαμπρού βάσει της προηγηθείσας άτυπης διαδικασίας του συνοικέσιου, η οποία και δε γεννούσε νόμιμη αξίωση επί των προικίων.

Αν όμως το προικοσύμφωνο δεν αποτελεί σύμβαση προικοδότη και γαμπρού, τι είναι ως προς την προικιζόμενη θυγατέρα; Το γεγονός ότι η εκ μέρους των υπόχρεων προς προίκιση προικώα παροχή, όπως λεπτομερώς θα εξηγήσουμε κατωτέρω, δεν αποτελεί πράξη ελευθεριότητας, δεν είναι απλή δωρεά, συνεπάγεται τη δημιουργία αυτοτελούς δικαιώματος της θυγατέρας να αξιώσει την προίκα της υπό την αίρεση της τέλεσης του γάμου. Η αξίωσή της θεμελιώνεται στην αντίστοιχη υποχρέωση του γονέα. Επομένως η προίκα αποτελεί διμερή δικαιοπραξία, σύμβαση μεταξύ του υπόχρεου προικοδότη και της μελλονύμφης, της οποίας η συναίνεση τεκμαίρεται εφόσον δεν αντιλέγει⁸.

Όσον αφορά τις παροχές άλλων συγγενών ή εξωτικών, μη υπόχρεων προς προίκιση, οι οποίοι συνδυάζουν τις προσφορές τους με την ευκαιρία του γάμου και

6. *Αρμεν.Εξάβ.* 4, 2, 1.

7. Μ. Κωνσταντινίδη, *Η νήσος Σκύρος*, Αθήναι 1901, σ. 163, Δ. Παπαγεωργίου, *Ιστορία της Σκύρου*, Πάτραι 1909, σ. 162, Ν. Πέρδικα, *Σκύρος*, Αθήναι 1940-43, Α', 109.

8. Βλ. και Πολυγένους, *Περί προικός*, σ. 97, Μιχαηλίδου-Νουάρου, σ. 125.

της γονικής προίκισης, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι εμπίπτουν είτε στις λεγόμενες «εκούσιες προίκες» (*dos voluntaria*)⁹, είτε στις απλές δωρεές, των οποίων συγκεντρώνουν όλες τις προϋποθέσεις, ακόμα και την τεκμαιρόμενη συναίνεση της προικιζόμενης δωρεοδόχου.

Είναι σκόπιμο πάντως να τονισθεί ιδιαίτερα πως όλες αυτές οι νομικές αποχρώσεις ούτε ευδιάκριτες ούτε κατανοητές ήταν στους σκυριανούς προικοδότες κάθε βαθμού αλλά ακόμα και στους γραφείς και νοτάριους που ανελάμβαναν να συντάξουν τα προικώα έγγραφα. Στην αντίληψή τους η προίκα δεν έπαψε να θεωρείται ως ένα είδος χαριστικής πράξης του γονέα προς το παιδί του, συνδυαζόμενης κατά κανόνα, αλλά όχι απαραίτητως, με τη γαμική αποκατάσταση. Δεν τους ενδιέφερε ο ειδικότερος χαρακτηρισμός της παροχής και από παράδοση την έλεγαν προίκα με τη βεβαιότητα ότι κάνουν δωρεά. Γι' αυτό ίσως και διέπλασαν τον όρο της «προικοδωρεάς» που τόσο συχνά συναντούμε στα σκυριανά προικοσύμφωνα. Και γι' αυτό εναλλάσσουν χωρίς ιδιαίτερη προσοχή και συνέπεια τα ρήματα «προικίζω» και «προικοδωρίζω» και χαρακτηρίζουν τα σχετικά έγγραφα ως «προικοδοτικά» ή «προικοδωρητικά» γράμματα.

Μιά βολική ίσως υπόθεση, ότι προίκα αποκαλούσαν μόνο την παρεχόμενη από τους γονείς προς τις παντρευόμενες θυγατέρες τους, ενώ η προικοδωρεά αναφέρεται στις υπόλοιπες γονικές παροχές (ασχέτως γάμου, προς άρρενα τέκνα, προς άλλους συγγενείς κ.λ.π.) δεν επαληθεύεται από τα δεδομένα. Γιατί αφενός μεν αφθονούν οι «προικοδωρεές» γονέων προς μελλονύμφες θυγατέρες¹⁰ και τα «προικοσύμφωνα» προς γιούς¹¹, αφετέρου δεν λείπουν και «προικοσύμφωνα» προς αδελφές, εγγονές και ανεψιές¹². Ενδεικτικό δε της ταύτισης ή σύγχισης των όρων αυτών αποτελούν ορισμένα προικώα έγγραφα στα οποία οι γονείς «ποιούν

9. Πολυγένους, Περί προικός, σ. 105, I. Βισβίζη, Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την τουρκοκρατίαν, σ. 33, «Επετ. Αρχ. Ιστ. Ελλην. Δικ.» Ακαδημίας Αθηνών, τ. 1, 1948 (στη συνέχεια: Βισβίζη, Σχέσεις).

10. Βλ. π.χ. προικοδωρεές θυγατέρων της 29/5/1705 (Παράρτημα, αρ. 11), της 8/10/1755 (Παράρτημα, αρ. 17), της 12/9/1794 (Α.Ε.Σ., αρ. 125).

11. Βλ. π.χ. προικοσύμφωνα γιών της 18/11/1650 και 6/12/1664 (Παράρτημα, αρ. 7 και 8), της 5/6/1705 και 30/12/1807 (Α.Ε.Σ., αρ. 51 και 164).

12. Βλ. π.χ. προικοσύμφωνα προς αδελφές της 21/7/1763 και 9/3/1770 (Παράρτημα, αρ. 19 και 20), προς εγγονή της 26/4/1802 (Παράρτημα, αρ. 26), προς ανεψιό της 25/2/1790 (Α.Ε.Σ., αρ. 118).

το παρόν προικοσύμφωνον της θυγατρός τους και της δίνουν εις προικοδωρεάν πράγματα ταύτα...»¹³.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η προικιζόμενη αναφέρεται συνήθως ως «γνησία θυγάτηρ». Το «γνησία» τονίζεται σε αντίθεση με το «θετή» θυγατέρα. Ωστόσο προικίσεις θετών τέκνων συναντούμε αρκετές στο σκυριανό αρχείο. Εξάλλου τα στοιχεία μας αποδεικνύουν ότι ο θεσμός της υιοθεσίας εφαρμόζοταν κανονικά στη Σκύρο. Έχουμε μάλιστα και σχετικές πράξεις υιοθεσίας της 25/4/1819 και 22/7/1821 από τις οποίες συνάγεται ότι η υιοθεσία γινόταν με ιδιωτικό εμμάρτυρο έγγραφο επιβεβαιούμενο από τον Επίσκοπο¹⁴. Η πρώτη, του 1819, αποτελεί συνδυασμό υιοθεσίας και διαθήκης που σημαίνει πως ο κατά το ελληνικό δίκαιο τρόπος υιοθεσίας διά διαθήκης ήταν γνωστός¹⁵. Στη δεύτερη, του 1821, ρητά συμφωνείται ότι οι θετοί γονείς οφείλουν να παντρέψουν την υιοθετούμενη «ως το πατρικόν χρέος απαιτεί»¹⁶. Επομένως και να την προικίσουν, αφού άλλωστε κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο η προς προίκιση υποχρέωση του πατέρα υπήρχε για όλες τις νόμιμες θυγατέρες, φυσικές ή θετές¹⁷. Επιβεβαίωση αυτού βρίσκουμε στα σκυριανά προικοσύμφωνα με τα οποία οι θετοί γονείς προικίζουν τη «θετή θυγατέρα» τους ή την «ψυχοκόρη» τους ή και τον «ψυχογιό» τους¹⁸.

II. Προϋποθέσεις

Απαραίτητες προϋποθέσεις για τη σύσταση προίκας είναι να υπάρχει νόμιμος γάμος και η προικιζόμενη περιουσία να παρέχεται για τα βάρη αυτού του γάμου.

Ο γάμος μπορεί να έχει συναφθεί ή να επίκειται. Στα περισσότερα σκυριανά προικοσύμφωνα στα οποία γίνεται μνεία του γάμου, αναφέρεται ότι μέλλει να συναφθεί με ορισμένο, ονομαστικά μνημονευόμενο, πρόσωπο: «Εσυμφωνήσαμε να

13. Προικοσύμφωνο του 1640 (Παράρτημα, αρ. 4).

14. Πρβλ. Αρμεν.Εξάβ. 2,8,4 που απαιτεί απλώς άδεια του τοπικού άρχοντα.

15. Παράρτημα, αρ. 30, Πετροπούλου, Ιστορία, σ. 578.

16. Πράξη υιοθεσίας της 22/7/1821.

17. Πολυγένους, Περί προικός, σ. 194.

18. Βλ. π.χ. το προικοσύμφωνο της 20/10/1792 (Παράρτημα, αρ. 23). Εκτός από τους επίσημους όρους του θετού υιού και θετής κόρης, σε πολλά έγγραφα συναντούμε τους όρους: Ψυχοπατέρας, ψυχογιός, ψυχοκόρη, οι οποίοι πιστεύουμε πως εκφράζουν την ίδια μορφή υιοθεσίας (adoptio) χωρίς όμως να αποκλείεται και η παράλληλη εφαρμογή του εθιμικού θεσμού του «ψυχοπαιδιού» (alumnus) που ήταν απλή οικογενειακή σχέση χωρίς εξουσιαστικές ή κληρονομικές αλλοιώσεις. Πετροπούλου, Ιστορία, σ. 578, του ίδιου, Έγγραφα Σίφνου, σελ. 397.

συζεύξωμε τη θυγατέρα μας Καλή με τον Γιώργη του παπα-Αντώνη από τα Ψαρά και θέλωμε να προικίσωμε τη θυγατέρα μας»¹⁹ ή «Ποιώ το παρόν ιδιόβουλον προικοδοτικόν γράμμα της θυγατρός μου Ευφροσύνης του λαβείν εν αυτή ομόζυγον τον Μανουήλ...»²⁰, ή «Παντρεύουμε την Καλή τη θυγατέρα μας με τον Νικόλα της Βροκολάκενας και της δίνωμεν...»²¹. Σε ελάχιστες περιπτώσεις ορίζεται και η ημερομηνία του γάμου: «Και σε τέσσερις μήνες να ευλογηθώμεν αν θέλει ο Θεός»²².

Εξάλλου από το κείμενο μερικών προικοσυμφώνων προκύπτει ότι ο γάμος έχει ήδη τελεσθεί: «Με το να έφθασε η θυγάτηρ μας Μαρία εις νόμιμον ηλικίαν ώστε και την υπανδρεύσαμε, ποιούμε το παρόν προικοσύμφωνο προς αυτήν»²³ ή ακόμα «Και γρόσια 50 τα οποία είχαμε δοσμένα εις την βλόγιστη»²⁴.

Αυτή όμως η ρητή αναφορά γίνεται σε περιορισμένο αριθμό προικοσυμφώνων. Στα υπόλοιπα, μνεία γάμου ή γαμπρού δεν γίνεται, τον οποίο όμως πρέπει να προϋποθέσουμε, γιατί χωρίς τον γάμο προίκα δεν υπάρχει, η δε γονική παροχή προς τη θυγατέρα παίρνει κατ' ανάγκη άλλη μορφή, δωρεάς εν ζωή και κυρίως νέμησης, οπότε καταχρηστικά αποκαλούνται προικοσύμφωνα τα σχετικά έγγραφα. Το θέμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι η παράλειψη αυτή δεν αποτελεί την εξαίρεση αλλά τον κανόνα, αφού περισσότερα από τα μισά προικώα έγγραφα που ερευνήσαμε, δεν κάνουν λόγο για γάμο ούτε μνημονεύουν τον γαμπρό. Ωστόσο χαρακτηρίζονται ως προικοσύμφωνα.

Κατά τη γνώμη μας, στις περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές η διαδικασία του συνοικέσιου είχε προηγηθεί και ο γάμος είχε συμφωνηθεί και επρόκειτο να ακολουθήσει. Άλλωστε, σχεδόν πάντα, όταν το συνοικέσιο ευοδωνόταν, ακολουθούσε αρραβώνας²⁵. Νομίζουμε επομένως ότι η έλλειψη αναφοράς στο γαμπρό στα σκυριανά προικοσύμφωνα, ήταν συνήθεια διαδεδομένη και τηρούμενη από τους γραφείς του νησιού. Το ότι επέκειτο γάμος και ότι πράγματι επακολούθησε,

19. Ανυπόγραφο και αχρονολόγητο προικοσύμφωνο, τοποθετούμενο γύρω στο 1760.

20. Προικοσύμφωνο της 17/8/1674 (Παράρτημα, αρ. 9).

21. Προικοσύμφωνο της 20/9/1773.

22. Προικοσύμφωνο του έτους 1645 (Παράρτημα, αρ. 5).

23. Προικοσύμφωνο 25/4/1819 (Παράρτημα, αρ. 29).

24. Προικοσύμφωνο 4/10/1780.

25. Μ. Κωνσταντινίδη, ό.π., σ. 163, Δ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 146, Ν. Πέρδικα, ό.π. σ.109.

μας το βεβαιώνει σε πολλά τέτοια προικοσύμφωνα ο συλλέκτης του αρχείου μας Ζαχαριάς Αντωνιάδης (1831-1909) που σαν πλησιέστερος προς τα πρόσωπα και τα πράγματα, γνώριζε και σημείωνε στο περιθώριο του εγγράφου τα στοιχεία του γαμπρού. Άλλες ενδείξεις του μέλλοντος γάμου βρίσκουμε στη γαμήλια ευχή «η ώρα η καλή και ευλογημένη» που σημειώνεται στην αρχή ή το τέλος των προικοσυμφώνων αυτών²⁶ ή ακόμα στο ότι μεταξύ των προικιών συγκαταλέγονται και «φορεσιές του γαμπρού»²⁷.

Η κατά συνήθεια χρησιμοποίηση τυπικού χωρίς μνεία γάμου και γαμπρού φαίνεται πως επικράτησε από παλιά. Μόνο στα αρχαιότερα προικοσύμφωνα της περιόδου 1580-1630 συναντούμε τη μορφή του γαμήλιου συμβολαίου που συνάπτεται μεταξύ των γονέων των μελλονύμφων με τα πλήρη στοιχεία ταυτότητας των συμβαλλομένων και των μελλονύμφων²⁸. Έκτοτε καθιερώνεται και επικρατεί ο τύπος του απλού προικοσυμφώνου που συντάσσουν μόνοι οι γονείς της μελλόνυμφης θυγατέρας. Και αυτός ακόμα ο ιερομόναχος και πνευματικός Σκύρου Παχώμιος, συντάκτης πολλών προικοσυμφώνων, που διατέλεσε και νοτάριος του νησιού (1759-1763), μολονότι αρέσκεται σε θρησκευτικές εισαγωγικές φράσεις, αποφεύγει να παραθέσει συγκεκριμένα στοιχεία για τον γάμο και τον μέλλοντα σύζυγο της προικιζόμενης²⁹.

Παρ' όλα αυτά συναντούμε και περιπτώσεις κατά τις οποίες είναι πολύ πιθανό ή ακόμα και βέβαιο ότι κατά τη σύνταξη του προικοσυμφώνου δεν υπήρχε θέμα γάμου. Τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα ακόλουθα:

Οι δύο σύγχρονες «προικοδωρεές» της 29/5/1705 με τις οποίες οι γονείς προικίζουν την ίδια μέρα τις δυό θυγατέρες τους χωρίς σε κανένα από τα δυό χωριστά έγγραφα να γίνεται αναφορά σε γάμο ή γαμπρό³⁰. Επίσης τα δυό σύγχρονα προικοσύμφωνα της 26/4/1802, συνταγμένα την ίδια μέρα από τον νοτάριο Σκύρου, με τα οποία ο πατέρας προικίζει χωριστά τις δυό θυγατέρες του χωρίς μνεία γάμου ή γαμπρού³¹. Και στις δυό περιπτώσεις την αμφιβολία για

26. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα του 1650 και της 8/10/1755 (Παράρτημα, αρ. 6 και 17).

27. Βλ. τα σχετικά προικοσύμφωνα στο Παράρτημα, αρ. 15, 16, 18, 19, 20, 26, 29.

28. Βλ. π.χ. το προικοσυμβόλαιο της 11/12/1581 (Α.Ε.Σ. αρ. 10).

29. Βλ. τα προικοσύμφωνα της 16/7/1749, 6/7/1750 και 21/10/1754 (Παράρτημα, αρ. 13, 14 και 16).

30. Παράρτημα, αρ. 11.

31. Παράρτημα, αρ. 26.

την ύπαρξη μέλλοντος γάμου δημιουργεί η ταυτόχρονη σύνταξη των προικοσυμφώνων, που προϋποθέτει την απίθανη σύμπτωση του γάμου και των δύο θυγατέρων³².

Απόλυτα πάντως βεβαιωμένη είναι η έλλειψη γάμου στο προικοσύμφωνο του Νοεμβρίου 1616 με το οποίο ο ιερέας Μανουήλ Χανιώτης με την πρεσβυτέρα του προικίζει τη θυγατέρα τους Καλή –πιθανώς υστερότοκη– με σημαντική κινητή και ακίνητη περιουσία³³. Γιατί ένα μήνα αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1616, ο παπα-Μανουήλ συνέταξε τη διαθήκη του, στον πρόλογο της οποίας δηλώνει ότι: «επάνδρευσα τα τρία παιδιά, τον Ιωάννη, την Άννα και την Ευφρόσυνη και εξεπλήρωσα τα προικοσύμφωνά τους εις ει τι τους έγγραψα, εποίησα δε και της Καλής προικοσύμφωνον έγγραφον ανύπανδρη ον και έδωκα αυτής το κατά δύναμιν και λέγω ότι να έχη και αυτό το προικοσύμφωνον το κύρος και το βέβαιον ως και των άλλων παιδιών και να έχη η Καλή τα πράγματα όπου της έγγραψα ως ίδια ειδικά της ποιείν ως βούλεται εις αυτά». Στη συνέχεια διαθέτει τα «γεροντικά» του στη γυναίκα του και τα τέσσερα παιδιά του³⁴.

Στα παραδείγματα αυτά είναι φανερό ότι, αφού γάμος δεν υπάρχει, δεν πρόκειται για προίκα αλλά για νέμηση ανιόντος, για παροχή δηλαδή εν ζωή σε κάθε παιδί του κληρονομικού του μεριδίου, εν όλω ή εν μέρει³⁵. Διερωτώμεθα όμως γιατί τα σχετικά έγγραφα χαρακτηρίζονται ως προικοσύμφωνα και γιατί οι γονείς δηλώνουν ότι προικίζουν, προικοδοτούν ή προικοδωρίζουν τη θυγατέρα τους; Πολύ περισσότερο που είναι βέβαιο ότι οι γονείς και κυρίως οι συντάκτες των προικοσυμφώνων γνώριζαν καλά τους άλλους τρόπους μεταβίβασης της περιουσίας εν ζωή ή αιτία θανάτου³⁶.

Εφόσον μιλούν για προίκα και όχι για δωρεά ή διανομή, το φυσικότερο είναι

32. Μολονότι αγνοούμε τα πραγματικά περιστατικά, μπορούμε να κάνουμε σκέψη για μελλοντικό γάμο της μίας αδελφής, κυρίως της πρωτοκόρης, με την ευκαιρία του οποίου συνέταξαν και το προικοσύμφωνο της δεύτερης.

33. Α.Ε.Σ. αρ. 17.

34. Παράρτημα, αρ. 1.

35. Πετροπούλου, Έγγραφα Σίφνου, σ. 112, Α. Δρακάκη, Η Σύρος επί τουρκοκρατίας. Δικαιοσύνη και δίκαιον, «Επετ. Εταιρ. Κυκλαδικών Μελετών», τ. ΣΤ', 1967, σ. 280 (στη συνέχεια: Δρακάκη, Σύρος).

36. Χαρακτηριστική σε όλες σχεδόν τις σκυριανές πράξεις μεταβίβασης κυριότητας, είναι η φράση ότι το μεταβιβαζόμενο ακίνητο περιέρχεται στην εξουσία του νέου κυρίου, δυναμένου «προικίσει, χαρίσει, ανταλλάξει, πουλήσει, ποιεί αυτό ως βούλεται». Βλ. π.χ. Α.Ε.Σ. αρ. 63, 70, 144.

να δεχτούμε ότι θέτουν τη γονική παροχή υπό την αίρεση του μέλλοντος γάμου. Και οσάκις μεν ο μέλλων γάμος, ως κατάληξη του συνοικέσιου και του αρραβώνα, έχει συμφωνηθεί και επίκειται, η τέλεσή του θα σημάνει την πλήρωση της αίρεσης και θα επιφέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Όταν όμως τέτοια άμεση προοπτική δεν διαφαίνεται (όπως με πιθανότητα στα προαναφερθέντα δύο ζεύγη προικοσυμφώνων του 1705 και 1802, και με βεβαιότητα στο προικοσύμφωνο της Καλής του Χανιώτη του 1616), πιστεύουμε ότι και πάλι η προικοδοσία τελεί υπό την αίρεση μελλοντικού γάμου, η οποία θα πληρωθεί αν και όποτε ο γάμος ακολουθήσει. Μέχρι τότε; Όσο η σύναψη γάμου είναι αντικειμενικά δυνατή.

Για την εξήγηση πάντως των φαινομένων αυτών, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η προικοδοσία για την κοινωνία της εποχής αποτελούσε ένα ιερό σχεδόν καθήκον. Η απροίκιστη κόρη ήταν συνώνυμη της φτωχής και άμοιρης³⁷. Και η ταπείνωση αντανakλούσε σε ολόκληρη την οικογένεια. Για λόγους κοινωνικής ευπρέπειας η κόρη έπρεπε με κάθε τρόπο να προικισθεί. Κατ' αρχήν από τους γονείς κι όταν οι γονείς έλειπαν, από το στενό οικογενειακό της κύκλο. Και η έννοια της προίκας χρησιμοποιόταν για να καλύψει τις γονικές ή συγγενικές παροχές, έστω και χωρίς πρόβλεψη άμεσου γάμου. Πολύ περισσότερο που η προίκα της ανύπαντρης ενίσχυε τις πιθανότητες εξεύρεσης συζύγου.

Δεύτερη προϋπόθεση της προίκας είναι ότι η προικώα περιουσία παρεχόταν για την ανακούφιση των βαρών του γάμου. Αυτή η εξ ορισμού προϋπόθεση, άμεσα συνδεδεμένη με την ύπαρξη γάμου, μολονότι δεν μνημονεύεται στα προικοσύμφωνα, πρέπει να υπονοείται πάντα. Γιατί είναι βέβαιο πως οι γονείς προικίζοντας τη θυγατέρα ενίσχυαν τη νέα της οικογένεια, της οποίας τα βάρη, ήξεραν καλά, ότι έφερε ο σύζυγος. Στην ουσία δηλαδή ενίσχυαν το νέο οικογενειάρχη γαμπρό τους, ο οποίος, όπως θα δούμε, διαχειριζόταν και καρπωνόταν τα προικώα. Την κατάσταση αυτή μπορούμε να διακρίνουμε σε ορισμένα προικοσύμφωνα. Ρητή όμως μνεία συναντούμε στα δύο προικοσύμφωνα του 1749 και 1750, στα οποία ο ιερομόναχος συντάκτης τους προλογίζοντας γράφει ότι οι γονείς προικοδωρίζουν τα τέκνα τους «προς σύστασιν και δώρον της ζωής τους» ή «προς κυβέρνησιν». Εκφράσεις που στη γενικότητά και την αοριστία τους εκφράζουν τη φιλοσοφία της προίκισης³⁸.

37. «Νύμφη δ' άπροιος ουκ έχει παρρησίαν» (Μένανδρος). Βλ. και Πολυγένους, Περί προικός, σ. 16.

38. Προικοσύμφωνα της 16/7/1749 και 6/7/1750 (Παράρτημα, αρ. 13 και 14).

III. Η παράδοση της προίκας

Ο χρόνος παράδοσης των προικίων δεν προσδιορίζεται στα σκυριανά προικοσύμφωνα. Εξάλλου απόδειξη παραλαβής δεν συναντούμε, το δε αλλαχού εφαρμοζόμενο έγγραφο «προικολαβής» φαίνεται άγνωστο στη Σκύρο³⁹.

Όπως είπαμε ήδη, το προικοσύμφωνο μπορούσε να συνταχθεί πριν ή μετά το γάμο. Αν είχε συνταχθεί μετά το γάμο, συνήθως επί τη βάση του προηγηθέντος «ίσου», η μεταβίβαση των ακινήτων στην προικισθείσα θυγατέρα επερχόταν με τη σύνταξη ή την επίδοση του προικοσυμφώνου, κατά εθιμική εφαρμογή του θεσμού της «παράδοσης δι' εγγράφου»⁴⁰. Μολονότι ελάχιστα είναι τα προικοσύμφωνα που καταλήγουν με τη βεβαίωση της επίδοσης του εγγράφου⁴¹, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι κατά κανόνα εγχειριζόταν στη νύφη —ή το γαμπρό— που το διατηρούσαν ως τίτλο της επί των προικίων ιδιοκτησίας⁴².

Εφόσον όμως το προικοσύμφωνο συντασσόταν προ του γάμου, μετά την ευόδωση του συνοικέσιου και πιθανώς στο διάστημα του αρραβώνα, τότε η εκτέλεσή του εξαρτιόταν από την τέλεση του γάμου. Γιατί μιλούμε για προίκα, η οποία τελούσε υπό τη σιωπηρή αναβλητική αίρεση του γάμου. Επομένως όσο εκκρεμούσε η αίρεση —η τέλεση του γάμου— η κυριότητα των προικίων παρέμενε στον προικοδότη, ενώ η τέλεσή του επέφερε αυτοδίκαια τη μετάθεση της κυριότητας στην προικισθείσα, χωρίς πρόσθετο έγγραφο παράδοσης.

Ωστόσο είναι βέβαιο ότι και προ του γάμου η μελλονύμφη έπαιρνε στην κατοχή της και χρησιμοποιούσε ορισμένα προικία στοιχεία, τα οποία ήταν απαραίτητα στην προετοιμασία της γαμήλιας τελετής, όπως το προικιζόμενο σπίτι του γάμου, τα σκεύη και η «αλώνη» του στολισμού του, τα αναγκαία είδη κλινοστρωμνής και ρουχισμού κ.λ.π.⁴³.

39. Βλ. Βισβίτζη, Σχέσεις, σ. 18. Πετροπούλου, Έγγραφα Σίφνου, σ. 114.

40. *Traditio cartae* ή *per cartam*. Βλ. Πετροπούλου, Έγγραφα Σίφνου, σ. 29, 463, Βισβίτζη, Σχέσεις, σ. 22, Γ. Νάκου, Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών, Θεσ/νίκη 1984, σ. 204.

41. «Ταύτα εγράφησαν με την ευχήν μας και προς την γνησίαν μας θυγατέρα επιδώσαμεν». Βλ. τα προικοσύμφωνα της 6/7/1750 και 21/10/1754 (Παράρτημα, αρ. 14, 16).

42. Η επίδοση του εγγράφου δηλωνόταν ρητά στα συμφωνητικά συμβατικής απαλλοτρίωσης ακινήτων. Βλ. π.χ. τα πωλητήρια της 1/7/1711, 20/7/1752, 8/1/1799 (Α.Ε.Σ. αρ. 59, 93, 140) και τα δωρητήρια της 18/8/1711, 1/3/1797 (Α.Ε.Σ. αρ. 61, 129).

43. Βισβίτζη, Σχέσεις, σ. 19, Κωνσταντινίδη, ό.π. σ. 165.

Μόλις χρειάζεται να λεχθεί ότι οποιαδήποτε διαφορετική ρύθμιση ήταν ζήτημα συμφωνίας μεταξύ γονέως και θυγατέρας και στην ουσία μεταξύ των γονέων των μελλονύμφων⁴⁴. Παραδείγματα τέτοιας συμφωνίας περιέχονται στα προικοσύμφωνα που ορίζουν ότι τα προικώα –και κυρίως ορισμένα μόνον από αυτά– δίνονται «από την σήμερον». Πράγματι στο προικοσύμφωνο της 29/5/1705 οι προικοδότες γονείς δηλώνουν από την αρχή ότι: «δίδομεν εις προικοδωρεάν της θυγατρός ημών από την σήμερον...»⁴⁵. Επίσης στο προικοσύμφωνο του Νοεμβρίου 1616 οι προικοδότες γονείς παρέχουν «και έτερα σπίτια δύο... το ένα από την σήμερον»⁴⁶, ενώ στο προικοσύμφωνο της 18/11/1650 περιλαμβάνεται και «αμπέλιον από την σήμερον»⁴⁷. Στις περιπτώσεις αυτές ο γάμος αποτελεί τη μέλλουσα αιτία (*causa futura*) και τα προσδιοριζόμενα περιουσιακά στοιχεία περιέρχονταν στην προικιζόμενη από τη σύνταξη ή την επίδοση του προικοσυμφώνου.

Θα πρέπει όμως να προσέξουμε ότι ο χρονικός προσδιορισμός του «από σήμερον» δεν φαίνεται να τίθεται σε αντίθεση με το χρόνο τέλεσης του γάμου αλλά με κάποια άλλη προθεσμία και συγκεκριμένα με το «από θανάτου» του προικοδότη. Αυτό είναι φανερό στα προαναφερθέντα προικοσύμφωνα: του Νοεμβρίου 1616 στο οποίο οι γονείς ορίζουν «και έτερα σπίτια δύο... το ένα από την σήμερον και το άλλον από θανάτου μας» και της 18/11/1650 στο οποίο ο προικοδότης πατέρας δίνει «αμπέλιον από την σήμερον και έτερον αμπέλιον από θανάτου μου». Επίσης σε ένα προικοσύμφωνο της 20/10/1792 το οποίο μετά την εξαντλητική απαρίθμηση των προικιών καταλήγει «όλα αυτά να τα έχη μετά τον θάνατόν μας»⁴⁸. Αν η προθεσμία δεν αναφερόταν στο θάνατο του προικοδότη, έπρεπε να ορίζεται ρητά στο προικοσύμφωνο⁴⁹. Αλλιώς θα ίσχυε η κρίση περί του εύλογου χρόνου.

Αυτά όσον αφορά τα ακίνητα, για τα οποία άλλωστε τόσο η ακριβής περιγραφή (θέση, όρια, γείτονες) όσο και η φυσική αδυναμία σωματικής παράδοσης ευνοούσαν τη δι' εγγράφου παράδοση.

Για τα κινητά όμως, για τα οποία ίσχυε η περί παραδόσεως της νομής αρχή

44. Βλ. και Βισβίζη, Σχέσεις, σ. 24.

45. Παράρτημα, αρ. 11, στίχ. 5-6.

46. Α.Ε.Σ. αρ. 17, στίχ. 5-7.

47. Παράρτημα, αρ. 7, στίχ. 8.

48. Παράρτημα, αρ. 23, στίχ. 37.

49. Όπως π.χ. στο προικοσύμφωνο της 25/5/1687: «και ο φούρνος από την σήμερον, σωζωμένω να έχη να τρώει χρόνους 10 η μάνα της» (Παράρτημα, αρ. 10).

του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου⁵⁰, παραμένει το ερώτημα αν χρειαζόταν και αν συνηθιζόταν στη Σκύρο η σωματική παράδοση των κινητών στοιχείων της προί-
κας. Πληροφορίες από τα προικοσύμφωνα του αρχείου μας δεν υπάρχουν. Και
αν ακόμα υποθέσουμε ότι η δήλωση «ταύτα εγράφησαν και προς αυτήν επιδώ-
σαμεν» που περιέχεται στα μνημονευθέντα ήδη προικοσύμφωνα του 1750 και
1754⁵¹ αναφέρεται στην παράδοση των πραγμάτων και όχι του εγγράφου, και
πάλι η πληροφορία δεν είναι πολύ πειστική, εφόσον πρόκειται για δύο σύγχρονα
προικοσύμφωνα του ίδιου γραφέα, στην εκφραστική ιδιορρυθμία του οποίου μπορεί
να οφείλεται η σχετική διατύπωση.

Οπωσδήποτε είναι ανάγκη να επισημάνουμε ότι η παράδοση της νομής των
κινητών παρουσίαζε στην πράξη ιδιαίτερη σημασία. Γιατί τα κατά γένος προσ-
διοριζόμενα αγαθά ορίζονταν σε ποσότητες (π.χ. φουστάνια δέκα, προσκέφαλα 5,
βαγιόλια 15, γάδαρο ένα κ.λ.π.) οι οποίες έπρεπε να διαχωρισθούν από τα όμοια
του αυτού γένους. Με αποκορύφωμα την «αλώνη του οσπιτίου» η οποία περιλάμ-
βανε μεγάλο αριθμό κεραμικών, γυάλινων και χάλκινων σκευών διακόσμησης⁵².
Καθώς μάλιστα ήταν συνηθέστατη η προίκιση της «μισής αλώνης⁵³» οι ενδιαφε-
ρόμενοι έπρεπε να προβούν σε μια δύσκολη διαλογή μεταξύ ενός πλήθους αντι-
κειμένων δυσδιάκριτης ποιότητας, αξίας και διαφοράς, την οποία διαλογή μόνον
η διά παραδόσεως φυσική εξουσίαση θα τερμάτιζε⁵⁴.

Είναι επομένως φυσικό να δεχτούμε ότι μετά το προικοσύμφωνο, λίγο πριν ή
μετά το γάμο, ακολουθούσε η εξατομίκευση των κατά γένος προσδιορισμένων

50. Βασιλ. 11, 1, 81 «ότι η δεσποτεία των πραγμάτων διά παραδόσεως και
χρήσεως μεταφέρεται, ου μην διά ψιλού συμφώνου». Και Αρμεν. Εξάβ. 3,3,12 «ότι
ουκ από του συμφώνου αλλά από της παραδόσεως γίνεται δεσπότης ο αγοραστής».
Βλ. και Α. Κρασσά, Σύστημα Αστικού δικαίου, Εμπράγματον δίκαιον, Αθήναι
1910, σ. 115, Δ. Σιατρά, Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη
Ελλάδα, Αθήναι 1992, σ. 89, Βισβίτζη, Σχέσεις, σ. 22, 23.

51. Παράρτημα, αρ. 14, 16.

52. Για την «αλώνη» του σκυριανού σπιτιού βλ. κατωτ. στο Κεφάλαιο για το
αντικείμενο της προίκας.

53. Βλ. π.χ. στα προικοσύμφωνα από το 1640 μέχρι το 1808 που δημοσιεύο-
νται στο Παράρτημα ως έγγραφα υπ' αριθ. 4, 5, 10, 12, 14, 17, 20, 22, 26, 27.

54. Τη διαλογή αυτή ανελάμβαναν σχεδόν αποκλειστικά οι μητέρες των μελ-
λονύμφων σαν ιδιαίτερα ενήμερες στην εκτίμηση των ειδών αυτών. Βλ. και Κ.
Φαλτάιτς, Η γυναίκα της Σκύρου από λαογραφικής απόψεως. «Αρχ. Ευβοϊκών
Μελετών», τ. Γ', 1954, σ. 97-108.

κινητών και η παράδοσή τους στη νύφη. Ωστόσο μνεία τέτοιας παράδοσης ή κατάλογος παραδοθέντων προικίων ειδών, δεν έχει διασωθεί στο δημοσιευμένο ή κατ' άλλο τρόπο γνωστό σκυριανό αρχείο.

Σκόπιμο τέλος είναι να υπογραμμισθεί ότι το πρόβλημα της ιδιοκτησίας των προικιών στα προ του γάμου συνταχθέντα προικοσύμφωνα, αποκτούσε ιδιαίτερη πρακτική σημασία σε περιπτώσεις παρατεινόμενης αναβολής ή οριστικής ματαίωσης του γάμου. Βασικά ο προικοδότης παρέμενε κύριος των προικίων, ακινήτων και κινητών, εφόσον η αίρεση του γάμου υπό την οποία τελούσε η σύσταση της προίκας, δεν είχε πληρωθεί και επομένως η σχετική πράξη ήταν σαν να μην έχει γίνει, γιατί αλλιώς θα φθάναμε στο άτοπο της προίκας χωρίς γάμο. Την αντίληψη αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνει η προαναφερθείσα περίπτωση του παπα-Μανουήλ Χανιώτη⁵⁵, ο οποίος ενώ είχε κάνει «προικοσύμφωνο» στην «ανύπαντρη» κόρη του, φοβήθηκε ότι η έλλειψη γάμου θα το καθιστούσε άκυρο και προσπάθησε με τη διαθήκη του να του προσδώσει «το κύρος και το βέβαιον» των άλλων προικοσυμφώνων, μη υποψιαζόμενος προφανώς ότι τυπικά δεν επρόκειτο για προίκιση αλλά για νέμηση. Ακόμα και η ρήτρα της «από σήμερα» παράδοσης των προικιών ανατρεπόταν εφόσον η «μέλλουσα αιτία» του γάμου δεν είχε επακολουθήσει και επομένως ο προικοδότης είχε δικαίωμα να αξιώσει την επιστροφή τους. Εκτός αν σαφής πρόθεσή του ήταν να περιέλθουν αμέσως στη δικαιούχο, πράγμα που εξέφραζε συνήθως η ρήτρα «να είναι ίδια εδικά της ποιείν ως βούλεται εις αυτά»⁵⁶.

IV. Το μέτρο της προίκας

Υπάρχει η επίμονη πληροφορία ότι στη Σκύρο η πρωτοκόρη προικιζόταν από τους γονείς με το μεγαλύτερο μέρος της οικογενειακής περιουσίας, έτσι ώστε να μένουν ελάχιστα ή τίποτα για τις υπόλοιπες θυγατέρες. Η πληροφορία δεν πρέπει να απέχει πολύ από την αλήθεια, γιατί ρητά αναφέρεται στην απάντηση της δημογεροντίας και του ειρηνοδίκη Σκύρου στο Υπουργικό ερωτηματολόγιο του 1833 και μάλιστα ως μία από τις δύο αξιόλογες τοπικές συνήθειες που περιέχει η απάντηση⁵⁷. Αναφέρεται επίσης στα ταξιδιωτικά απομνημονεύματα του βρε-

55. Παράρτημα, αρ. 1.

56. Βλ. τη διαθήκη του Δεκεμβρ. 1616 (Παράρτημα, αρ. 1, στίχ. 7), όπου όμως πρόκειται για μεταβίβαση του μεριδίου της επί της γονικής περιουσίας.

57. Στην απάντηση αυτή η δημογεροντία και ο ειρηνοδίκης Σκύρου δεν αναφέρονται κατά περίπτωση στα ερωτήματα του Υπουργείου, αλλά περιορίζονται ν' απαντήσουν γενικά ότι: «η συνήθεια συμφωνεί μετά του νόμου». Στη συνέχεια ως

ταννού περιηγητή R. Walpole, ο οποίος την είχε καταγράψει ως σκυριανή συνήθεια μνημονευόμενη σε άρθρο του Mr. Hawkins προγενέστερο του 1818⁵⁸.

Άλλωστε η συνήθεια δεν ήταν μόνο σκυριανή. Η υπέρμετρη προικοδότηση της πρωτότοκης θυγατέρας, καθώς και ο σχετικός εθιμικός θεσμός του «τραχώματος» (δηλαδή της εν όψει του γάμου παρεχομένης δωρεάς μεγάλου χρηματικού ποσού στο γαμπρό) αποτελούσαν στην περίοδο της τουρκοκρατίας αληθινές κοινωνικές πληγές με σοβαρότατες συνέπειες. Γιατί αφενός μεν κατέστρεφε οικονομικά τους γονείς και περιόριζε τα κληρονομικά δικαιώματα των άλλων τέκνων, αφετέρου δε οδηγούσε σε απόγνωση τις μικρότερες αδελφές οι οποίες δεν απέφυγαν πάντοτε τις ατιμωτικές καταπτώσεις. Για τους λόγους αυτούς, ήδη από το 1700 η Εκκλησία με σειρά πατριαρχικών πράξεων καταδίκασε και απαγόρευε τις «φρικτές» αυτές συνήθειες με αυστηρά πνευματικά επιτίμια, χωρίς ωστόσο να πετύχει την εξάλειψή τους⁵⁹.

Φαίνεται λοιπόν ότι από την πληγή αυτή όχι μόνο δεν γλύτωσε και η Σκύρος, αλλά ότι η συνήθεια επιχωρίασε. Έτσι εξηγείται γιατί, μετά την απελευθέρωση, οι σκυριανοί δημογέροντες, στην εξαιρετικά βραχύλογη και γενική απάντησή τους, δεν παρέλειψαν να αναφερθούν ειδικά στην πληγή της υπέρογκης προίκας της πρωτοκόρης.

Παρ' όλα αυτά και παρά τη διατήρηση της συνήθειας αυτής μέχρι τις ημέρες μας, η διαπίστωσή της μέσα από τα σκυριανά προικοσύμφωνα δεν είναι εύκολη. Γιατί ούτε το σύνολο της οικογενειακής περιουσίας γνωρίζουμε, ούτε αν η προικιζόμενη ήταν μοναχοκόρη ή απλώς πρωτότοκη έχοντας και άλλες μικρότερες αδελφές. Υπάρχουν μάλιστα και μερικές αντίθετες ενδείξεις. Έτσι σε ορισμένα προικοσύμφωνα οι γονείς δηλώνουν ότι προικίζουν τη θυγατέρα τους, αφού προηγουμένως είχαν προικίσει και ξεπληρώσει τα άλλα παιδιά τους «με ευχήν και ευλογία»⁶⁰.

ειδικές συνήθειες του τόπου αναφέρουν: «1) ότι οικίαι και αποθήκαι δίδονται ως προίκα και 2) ότι η πρωτότοκος θυγάτηρ προικίζεται σχεδόν με όλην την περιουσίαν εις τρόπον ώστε διά τας λοιπάς πολλάκις δεν απολείπεται τίποτε». G. Maurer, Ο ελληνικός λαός (μετάφρ. Όλγ. Ρουμπάκη, Αθήναι 1976) σ. 153.

58. Robert Walpole, Memoires relating to European and Asiatic Turkey, London 1818. Πρβλ. Ξ. Αντωνιάδη, Η Σκύρος στους περιηγητές και γεωγράφους (έκδ. Εταιρ. Ευβοϊκών Σπουδών), Αθήνα 1977, σ. 17. (στη συνέχεια: Αντωνιάδη, Περιηγητές).

59. Βλ. σχ. Ν. Πανταζοπούλου, Εκκλησία και δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί τουρκοκρατίας «Επετ. Σχολ. Νομικ. και Οικονομ. επιστημών Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης», τ. Η', 1960-63, σ. 727, Βισβίτζη, Σχέσεις, σ. 55-64.

60. Βλ. προικοσύμφωνα Σεπτ. 1636 και 6/12/1664 (Παράρτημα, αρ. 3 και 8).

Σε μερικά άλλα, ο χήρος πατέρας ή η χήρα μητέρα προικίζουν τη θυγατέρα τους με τη γνώμη και των άλλων παιδιών που ορισμένες φορές ήταν μόνο θυγατέρες, οι οποίες θα ήταν εύλογο να αρνηθούν την περιουσιακή απογύμνωσή τους⁶¹.

Επιπλέον στα δύο ζεύγη προικοσυμφώνων του 1705 και 1802, στα οποία αναφερθήκαμε ανωτέρω⁶² και τα οποία συντάχθηκαν κατά ζεύγος αυθημερόν από τους γονείς προς τις θυγατέρες τους, καταφαίνεται ότι οι προίκες είναι περίπου ισάξιες ή πάντως ότι η οποιαδήποτε διαφορά υπέρ της μιάς κόρης είναι δύσκολο να δικαιολογήσει υπέρογκη προικοδότηση της πρωτότοκης. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τα προικοσύμφωνα της 21/7/1763 και 9/3/1770 με τα οποία τα αδέλφια προικίζουν διαδοχικά δύο αδελφές τους. Στο πρώτο, του 1763 τα αδέλφια Γιώργης και Σταμάτης μαζί με την ανύπαντρη αδελφή τους Μαρία, προικίζουν την αδελφή τους Άννα, προφανώς πρωτοκόρη και μελλονύμφη. Μετά 7 χρόνια, το 1770, τα ίδια αδέλφια, αλλά αυτή τη φορά με την παντρεμένη αδελφή τους Άννα, προικίζουν τη νεότερη και μελλονύμφη αδελφή τους Μαρία. Οι δύο προίκες, τουλάχιστον από άποψη ποσότητας είναι εντελώς ίσες⁶³.

Το απεριόριστο ύψος της μιάς προίκας σε βάρος των άλλων προικίων ή κληρονομικών δικαιωμάτων, ήταν φυσικό να είχε προκαλέσει τη δυσφορία των τοπικών κοινοτικών και εκκλησιαστικών κύκλων. Ωστόσο εκτός από τη μνημονευθείσα ήδη σε γενικότερο επίπεδο αντίδραση της Εκκλησίας και εκτός από την υπογράμμιση των επικίνδυνων συνεπειών της συνήθειας αυτής από τη σκυριανή δημογεροντία, άλλο δείγμα τοπικής αντίδρασης δεν συναντήσαμε στο σκυριανό αρχείο. Υποθέτουμε επομένως ότι είχε επικρατήσει με τη δύναμη τοπικού εθίμου. Το οποίο αποθάρρυνε την προσβολή τέτοιων ανισόμετρων ή δυσανάλογων προικίσεων με βάση τη μέμψη της άστοργης προίκας, η οποία κατά το πρότυπο της άστοργης δωρεάς⁶⁴, ήταν γνωστή στο βυζαντινό δίκαιο, κατά το οποίο το ποσόν της προίκας οριζόταν ανάλογα με την κοινωνική τάξη⁶⁵.

61. Βλ. προικοσύμφωνο του 1724 (Α.Ε.Σ.αρ. 77).

62. Παράρτημα, αρ. 11 και 26.

63. Παράρτημα, αρ. 19 και 20.

64. «Οι παίδες επί ανατροπή της αμέτρου προικός κινείν την μέμψιν την κατά των αμέτρων δωρεών» (Βασιλ. 41, 4, 10. Κώδ. 3, 30, 1). Επί της μέμψεως αστόργου προικός ό,τι και περί αστόργου δωρεάς κρατεί, βλ. Κρασσά, Κληρονομικόν δίκαιον, σ. 294, Μιχαηλίδου-Νουάρου, σ. 128.

65. «Προς την ουσίαν και την αξίαν της κόρης και του ανδρός» (Βασιλ. 29, 1, 56). Κρασσά, Οικογενειακόν δίκαιον, σ. 186.

Σημειώνουμε τέλος ότι η μέμψη της άστοργης προίκας δεν είχε νόημα εάν η προικισθείσα θυγατέρα συνεισέφερε την προίκα της για να μετάσχει στην κληρονομία⁶⁶. Δεν είναι γνωστό όμως αν ο θεσμός της συνεισφοράς εφαρμόζοταν στη Σκύρο, πράγμα που θεωρούμε μάλλον απίθανο, αφού τα προικισμένα παιδιά λογίζονταν «εξώπροικα», που σήμαινε ότι με την προίκα είχαν πάρει το κληρονομικό τους μερίδιο και αποκλείονταν επομένως από την υπόλοιπη γονική περιουσία. Σχετική είναι η απόφαση εκκλησιαστικού κριτηρίου του 1740 που κρίνοντας διαφορά δυό αδελφών για πατρικά κτήματα, τα επιδίκασε όλα στον ένα αδελφό με την αιτιολογία ότι ο άλλος είχε προικισθεί και ήταν «εξώπροικος»⁶⁷. Παρέμενε επομένως χώρος για την άσκηση της μέμψης άστοργης προίκας με στόχο όχι τη συνεισφορά της προίκας αλλά τη μερική ανατροπή της.

Μια τέτοια περίπτωση διαφαίνεται από μία άλλη εκκλησιαστική κρίση, της 12/3/1770. Σύμφωνα με το κείμενο της κρίσης αυτής, τα αδέλφια Δούκας και Ευφροσύνη προσέβαλαν, ενώπιον του Δεσπότη και των κληρικών, το προικοσύμφωνο της αδελφής τους Μαρίας με το επιχείρημα ότι είχε καταρτισθεί μετά το θάνατο της μητέρας τους από τον μεγαλύτερο αδελφό τους παπα-Γρηγόριο. Το κριτήριο δέχτηκε την αγωγή και από τα γραμμένα στο προικοσύμφωνο της Μαρίας περιουσιακά στοιχεία, επιδίκασε στους ενάγοντες διάφορα κτήματα (σπίτια, κλείσμα, χωράφια, αμπέλι). Από το ασαφές και δυσνόητο κείμενο της κρίσης διαβλέπουμε ότι το κριτήριο αφενός μεν αναγνώρισε ως βάσιμη την απαίτηση των αδελφών και αφετέρου διέρρηξε εν μέρει το προικοσύμφωνο για να συμπληρώσει τα μερίδιά τους.

V. Η ανάκληση της προίκας

Επίμαχο είναι το θέμα της ανάκλησης της προίκας, συνδεδεμένο άρρηκτα με το χαρακτηρισμό της σχετικής γονικής παροχής ως προίκας ή δωρεάς. Μαρτυρία ανάκλησης προίκας δεν συναντήσαμε στο σκυριανό αρχείο. Υποστηρίζεται πάντως ότι η παρεχόμενη στον άνδρα προίκα, σε αντίθεση με τη δωρεά, δεν ανακαλείται ούτε για λόγους αχαριστίας⁶⁸. Αλλά η περίπτωση αφορά τη σύσταση προίκας

66. Κ ρ α σ σ ά, Κληρονομικόν δίκαιον, σ. 294.

67. Εκκλησιαστική κρίση της 16/11/1740. Για το θέμα αυτό θα μιλήσουμε εκτενέστερα στο κεφάλαιο για την τύχη της προίκας διαρκούντος του γάμου. Πρβλ. και Δ ρ α κ ά κ η, Σύρος, σ. 281, 283, Β ι σ β ί ζ η, Σχέσεις, σ. 27.

68. Π ο λ υ γ έ ν ο υ ς, Περί προικός, σ. 96. Κ ρ α σ σ ά, Οικογενειακόν δίκαιον, σ. 190, Μ ι χ α η λ ί δ ο υ - Ν ο υ ά ρ ο υ, σ. 126 επ.

προς τον άνδρα-σύζυγο και όχι, κατά τη σκυριανή πρακτική, προς την παντρευμένη θυγατέρα.

Στην πράξη το ενδιαφέρον στρέφεται στο ερώτημα αν οι γονείς μπορούν να θέσουν τη δόση ή την υπόσχεση της προίκας προς τη θυγατέρα τους υπό όρο (τρόπο), η μή εκπλήρωση του οποίου θα τους έδινε το δικαίωμα ανάκλησης. Ο όρος αυτός, συνηθέστατος σε δωρεές εν ζωή⁶⁹, αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά τη διατροφή-συντήρηση των προικοδοτών εφ' όρου ζωής (ζωάρκεια, γεροτροφία). Προκαταβολικά σημειώνουμε ότι δεν υπάρχει σκυριανό προικοσύμφωνο θυγατέρας που να περιέχει ρήτρα γεροτροφίας. Υπάρχουν όμως ορισμένα χαρακτηριστικά «προικοσύμφωνα» αρρένων, τα οποία απαντούν κατά κάποιο τρόπο στο ερώτημά μας.

Με το πρώτο, της 25/2/1790, που ο συντάκτης του το χαρακτηρίζει ως «ευχετικόν προικοσύμφωνον»⁷⁰, ο ιερέας Ματθαίος Κατρός «μη έχοντας κληρονόμον» προικίζει τον ανεψιό του και του δίνει τα καταγραφόμενα περιουσιακά στοιχεία «ως πράγματα ίδια εδικά του εις την εξουσίαν του παρ' ουδενός εναντιούμενος». Προσθέτει όμως στη συνέχεια: «όμως να έχη να με λογιάζει ζωής και θανάτου μου, ει δε και δεν με λογιάζει να είναι πάλι τα άνωθεν πράγματα εις την ιδίαν μου εξουσίαν».

Στο δεύτερο, της 20/10/1792, που χαρακτηρίζεται ρητά ως προικοσύμφωνο⁷¹, οι θετοί γονείς προικίζουν πλουσιοπάροχα το θετό γιό τους και προσθέτουν: «όμως αυτά όλα να τα έχη μετά τον θάνατόν μας και να έχη να μας λογιάζει ζωής και θανάτου μας⁷², ως υιός μας και να ευρίσκεται εις την υποταγήν μας, ει δε και εύγει από την υποταγήν μας να είναι απόκληρος από όλα αυτά».

Κοινά στοιχεία των προικίων αυτών εγγράφων είναι ότι αφορούν σε προίκιση

69. Βλ. π.χ. τις δωρεές του 1700 και της 1/3/1797 (Α.Ε.Σ. αρ. 48 και 129).

70. Α.Ε.Σ. αρ. 118.

71. Παράρτημα, αρ. 23.

72. Η μετά θάνατον φροντίδα και στα δύο προικοσύμφωνα αναφέρεται φυσικά στη κήδευση, ταφή και τα μνημόσυνα «κατά το έθος των χριστιανών». Βλ. σχ. τη διαθήκη της 20/6/1562 (Α.Ε.Σ. αρ. 9) και το μπουλετί της 30/12/1807 (Α.Ε.Σ. αρ. 164). Εκτενέστερη διατύπωση όλων αυτών των όρων συναντούμε και στις διαθήκες της 6/12/1644, 21/5/1650, 23/1/1673 και 12/12/1689. Βλ. σε Ξ. Αντωνιάδη, Σκυριανές διαθήκες του ΙΖ' αιώνα, «Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος», τ.26, 1983, σ. 130, 138, 175, 195. (στη συνέχεια: Αντωνιάδη, Διαθήκες).

αρρένων –για την οποία θα μιλήσουμε σε ειδικό κεφάλαιο– εκ μέρους άτεκνων και ανήμπορων προικοδοτών, οι οποίοι επιδιώκουν να εξασφαλίσουν τα γηρατεία τους, πράγμα που δεν θα τους απασχολούσε ίσως αν είχαν γνήσια παιδιά, για τα οποία η συντήρηση των γονέων ήταν επιβεβλημένη και αυτονόητη⁷³. Διαφέρουν όμως, γιατί το πρώτο είναι παροχή θείου προς ανηψιό, ενώ το δεύτερο θετών γονέων προς το θετό γιό τους. Η διαφορά αυτή είναι ουσιώδης, γιατί στην πρώτη περίπτωση, μολονότι η πράξη χαρακτηρίζεται ως προικοδοσία και το σχετικό έγγραφο ως προικοσύμφωνο, στην ουσία, όπως είπαμε ήδη, πρόκειται για δωρεά, αφού ο μεν δότης δεν είχε υποχρέωση προίκισης, ο δε γάμος δεν φαίνεται να υπάρχει. Σαν δωρεά λοιπόν υπό τον όρο της γεροτροφίας ήταν ανακλητή, εφόσον ο όρος δεν ετηρείτο μέχρι τέλους, δηλαδή όσο ζούσε ο δωρητής.

Στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για προίκα των θετών γονέων προς το ψυχογιο τους, το θετό γιό τους⁷⁴. Η οποία όμως έχει τεθεί υπό τον όρο όχι μόνο της γεροτροφίας («να μας λογιάζει ζωής και θανάτου») αλλά και της υπεξουσιότητας («να ευρίσκεται εις την υποταγήν μας»).

Το θέμα της υποταγής και υπεξουσιότητας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, αλλά δυστυχώς δεν υπάρχουν προς το παρόν αρκετά στοιχεία για μεθοδικότερη διερεύνησή του. Είναι ατύχημα μάλιστα ότι δεν υπάρχει απάντηση της Σκύρου στο δεύτερο ερωτηματολόγιο του Υπουργείου Δικαιοσύνης του έτους 1833, το οποίο περιλάμβανε και τα περί πατρικής εξουσίας. Αν κρίνουμε από τις άλλες απαντήσεις, στα περισσότερα νησιά η πατρική εξουσία έπαυε από την ενηλικίωση ή το γάμο του τέκνου, φυσικού ή θετού⁷⁵. Σε ορισμένα μάλιστα η πατρική εξουσία διαρκούσε και μετά την ενηλικίωση ή και μετά το γάμο, εφόσον ο γιός παρέμενε στην πατρική κατοικία⁷⁶. Τις αξιώσεις αυτές, της υπακοής και συγκατοίκησης, ίσως να εκφράζουν οι περί υποταγής ρήτρες του προικοσυμφώνου μας, οι οποίες

73. «Οι παίδες τρέφειν τους ιδίους γονείς αναγκάζονται πενομένους» (Αρμεν. Εξάβ. 3, 5, 78). Κρασά, Οικογενειακόν δίκαιον, σ. 372· και Κώδιξ εθίμων Σύρου της 13/6/1695: «Και τα παιδιά να είναι κρατημένα να κυβερνούσι τους γονέους των εις εκείνο όπου των χρειάζεται στα γηρατεία των, κατα την δύναμίν των». Δρακάκη, Σύρος, σ. 272, 303. Η ίδια υποχρέωση ισχύει και για τα θετά τέκνα. Μιχαηλίδου-Νουάρου, σ. 319.

74. Παράρτημα, αρ. 23.

75. Βλ. τις απαντήσεις Τήνου, Ανάφης, Αμοργού, Σύρας, Νάξου, Μυκόνου σε Maurer, ό.π., σ. 187-201.

76. Όπως π.χ. στην Ύδρα, Maurer, ό.π., σελ. 186. Βλ. και Δρακάκη, Σύρος, σ. 265, Πετροπούλου, Έγγραφα Σίφνου, σ. 359.

σε τελική ανάλυση έναν είχαν σκοπό: να εξασφαλίσουν ότι ο ψυχογιός δεν θα τους εγκατέλειπε αλλά θα έμενε κοντά τους να τους φροντίζει ως την τελευταία στιγμή.

Οπωσδήποτε οι όροι αυτοί και μάλιστα η ανάκληση της παροχής σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, σε συνδυασμό με την έλλειψη κάθε αναφοράς σε γάμο, αναιρούν τη φύση της πράξης ως προίκας, υπό τον ορισμό που έχουμε δώσει. Ο δε χαρακτηρισμός κατ' επανάληψη του σχετικού εγγράφου ως προικοσυμφώνου δεν πρέπει να καταλείπει αμφιβολίες, σύμφωνα και με τα όσα έχουμε ήδη εκθέσει για την ελευθεριότητα και γενικότητα με την οποία χρησιμοποιούσαν τους σχετικούς όρους⁷⁷.

Πρόκειται επομένως και εδώ για δωρεά. Αλλά αφενός μεν δωρεά αιτία θανάτου, υπό την αναβλητική αίρεση της προαποδίωσης των δωρητών και αφετέρου δωρεά υπό τον όρο (τρόπο) της γεροτροφίας και της υποταγής. Πράγμα που σημαίνει ότι: α/ ως δωρεά αιτία θανάτου, ταυτιζόμενη σχεδόν με κληροδοσία, μπορούσε να ανακληθεί μονομερώς από απλή μεταμέλεια και β/ως δωρεά υπό όρο, μπορούσε όσο ζούσαν οι γονείς να ανακληθεί από αυτούς για λόγους αχαριστίας, αν ο ψυχογιός δεν εξεπλήρωνε τον όρο της συντήρησής τους⁷⁸.

Τέλος ως προς τις μεταθανάτιες υποχρεώσεις του ψυχογιού («τα αρμόδια της θανής και τα μνημόσυνα») εφόσον δεν υπήρχαν τυχόν συγκληρονόμοι να τον εξαναγκάσουν, η εκπλήρωσή τους απόμενε μόνο στην καλή του θέληση⁷⁹.

VI. Η προίκιση των αρρένων

Μέχρις εδώ περιοριστήκαμε σκόπιμα στις προικίσεις των θυγατέρων, για να εξετάσουμε χωριστά την προίκιση των αρρένων, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη Σκύρο, αφού το ένα πέμπτο περίπου των ερευνηθέντων σκυριανών προικοσυμφώνων αφορούν σε προίκιση γιών⁸⁰.

Είναι βέβαιο ότι στη Σκύρο υπήρχε έθιμο προίκισης των αρσενικών παιδιών.

77. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση της Σύρου κατά την οποία: «Ο θετός υιός κληρονομεί μόνον τα κτήματα δι' ων ο θετός πατήρ «επροίκισεν» αυτόν υιοθετήσας».

78. Γ. Μπαλή, Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου, Αθήναι 1934, σ. 673, 675.

79. Μπαλή, ό.π., σ. 185. Αντωνιάδη, Διαθήκες, σ. 136.

80. Από τα δημοσιευόμενα στο Παράρτημα έγγραφα, ανδρικά προικοσύμφωνα είναι τα υπ' αρ. 7,8,12,13,23,24 και ανδρικά μπουλετιά τα υπ' αρ. 21, 25, 28.

Το φαινόμενο φυσικά δεν είναι μοναδικό, αφού η προίκιση αρρένων εφαρμοζόταν και σε πολλά άλλα μέρη⁸¹. Για τη Σκύρο πάντως, εκτός από το πλήθος των ανδρικών προικοσυμφώνων, υπάρχει και ρητή επιβεβαίωση του εθίμου στον πρόλογο ορισμένων καλογραμμένων προικοσυμφώνων που αναφέρουν ότι «οι γονείς είναι πρόπον και αρμόδιον να προικίζουν τα γνήσια τέκνα των» χωρίς καμιά διάκριση μεταξύ αρρένων και θηλέων⁸². Γι' αυτό και στα περισσότερα ανδρικά προικοσύμφωνα, οι σχετικές παροχές χαρακτηρίζονται ανεπιφύλακτα ως «προίκες» και ο γιός «προικίζεται ως θυγατέρα» όπως χαρακτηριστικά λέει το από 16/7/1749 προικοσύμφωνο: «Ποιῶ το παρον συμφωνητικόν συμβόλαιον προς τον υιόν μου Δημήτριον τον οποίον και ως θυγατέρα προικίζομεν»⁸³.

Παρ' όλα αυτά είναι φανερό ότι στην ουσία η προίκιση αυτή κάλυπτε την εν ζωή παροχή προς το γιό του κληρονομικού του μεριδίου επί της γονικής περιουσίας⁸⁴. Αποτελούσε δηλαδή ένα είδος νέμησης ανιόντος (*divisio parentis inter liberos*) την οποία αγνοούσαν πιθανώς οι σκυριανοί γραφείς, προτιμώντας τον όρο της προίκας ή έστω της προικοδωρεάς, καθώς κάθε σχεδόν παροχή εν ζωή από γονείς προς τέκνα λογιζόταν ως προίκα.

Υποστηρίχτηκε μάλιστα ότι ο όρος «προίκα» για τους άρρενες ηχούσε τόσο παράφωνα ώστε χρησιμοποιείται αντ' αυτού ο όρος «προικοδωρεά»⁸⁵. Ως προς τη Σκύρο όμως η υπόθεση αυτή είναι δύσκολο να υποστηριχθεί για τους λόγους που εκθέσαμε ήδη, αφού για προίκα και προίκιση μιλούν τα προικοσύμφωνα των γιών⁸⁶ και για προικοδωρεά μιλούν τα προικοσύμφωνα των θυγατέρων⁸⁷.

81. Δημοσιευμένα προικοσύμφωνα γιών έχουμε από την Πάρο, Μύκονο, Σίφνο, Άνδρο, Σύρο κ.λπ. Βλ. σχ. Δρακάκη, Σύρος, σ. 254, Ι. Βισβίτζη, Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνα εκ της νήσου Μυκόνου, «Επετ. Αρχ.Ιστ.Ελλην.δικαίου» Ακαδημίας Αθηνών, τ. 7, 1957, σ. 98, Π. Βάλληνα, Τέσσερα δικαιοπρακτικά έγγραφα εκ Πάρου «Εφημ. ελλην. και αλλοδαπής νομολογίας», Αθήναι 1943, σ. 320, Δ. Πασχάλη, Κυκλαδικά θέσμια μετ' ανεκδότων εγγράφων, «Αρχ. Ιδιωτ. δικαίου», τ. 6, 1939, σ. 227.

82. Προικοσύμφωνα 16/7/1749 και 6/7/1750 (Παράρτημα, αρ. 13 και 14).

83. Παράρτημα, αρ. 13.

84. Σε πολλά μέρη η διανομή αυτή (νέμηση, απομερισμός) λεγόταν «ξεμοίρασμα». Δρακάκη, Σύρος, σ. 281, Πετροπούλου, Έγγραφα Σίφνου, σ. 193.

85. Πετροπούλου, Έγγραφα Σίφνου, σ. 193: «η ονομασία ως προικός, τόσον παραφώνως ήχει εις τα ὦτα των Ανδρίων ὥστε να την αποκαλούν προικοδωρεάν».

86. Προικοσύμφωνα 18/11/1650, 6/12/1664, 16/7/1749 (Παράρτημα, αρ. 7, 8, 13).

87. Προικοσύμφωνα 1640, 29/5/1705, 8/10/1755 (Παράρτημα, αρ. 4, 11, 17).

Το εξεζητημένο πάντως του χαρακτηρισμού ως προίκας των παροχών προς τους γιούς, φαίνεται σαφέστερα από το πλήθος των περιπτώσεων που η προίκιση του γιού γίνεται χωρίς να επίκειται γάμος. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι στα ανδρικά προικοσύμφωνα η σύνδεση προίκας και γάμου είναι σπανιότατη. Τη βρίσκουμε μόνο στα παλαιά κοινά προικοσυμβόλαια του ΙΖ αιώνα, όπου οι γονείς συμφωνούν για το γάμο των παιδιών τους και ο καθένας προικίζει το δικό του παιδί. Μεταγενέστερη ρητή αναφορά γάμου συναντούμε μόνο σε ανυπόγραφο και αχρονολόγητο (των αρχών του ΙΗ αιώνα;) στο οποίο η χήρα Άννα Χαδεμένη δηλώνει: «με ιδία μου βουλή και θελήσεως παντρεύου το παιδί μου το Μιχαλάκη και δίνωμε εν πρώτον το μέγα έλεος του Θεού, αρχή του δίνω το σπίτι...».

Σε όλα τα υπόλοιπα αναφορά σε γάμο ή σε νύφη δεν υπάρχει. Είναι ζήτημα δε αν μπορούμε και εδώ να τον προϋποθέσουμε, όπως το δεχτήκαμε για τα προικοσύμφωνα των θυγατέρων, γιατί από τα κείμενα των περισσοτέρων προκύπτει ότι κάποια άλλη ήταν η αιτία της προίκισης του γιού.

Τέτοιες αιτίες είναι ότι ο γιός έφθασε «εις νόμου ηλικίαν»⁸⁸ ή ότι είχε μείνει απροίκιστος μετά την προίκιση των μεγαλύτερων αδελφών του⁸⁹, ή ότι παραστάθηκε στους γονείς του⁹⁰ ή ακόμα ότι χρειαζόταν την προίκα ως «πόρον της ζωής του»⁹¹. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο προικισθείς γιός είναι ήδη ιερέας⁹², ενώ σε μιά άλλη τα προικιζόμενα θα περιέλθουν σ' αυτόν μετά το θάνατο των γονέων του⁹³.

Πως η προίκα ταυτιζόταν με το κληρονομικό μερίδιο αποδεικνύει και το γεγονός ότι ο προικιζόμενος γιός λογιζόταν «εξώπροικος», αποκλειόμενος δηλαδή από το δικαίωμα της εξ αδιαθέτου κληρονόμησης των γονέων το αφού είχε λαβεί ως «προίκα» ολόκληρο το κληρονομικό του μερίδιο. Έτσι τουλάχιστον αποφαίνεται η εκκλησιαστική κρίση της 16/11/1740 στην οποία ο Δεσπότης και οι κληρικοί του, κρίνοντας τη διαφορά δύο αδελφών που διεκδικούσαν πατρογονικά κτήματα,

88. Προικοσύμφωνο 1705: «Εγώ ο Ιωάννης Θεωδωρή έχοντας υιόν Θεωδωρή, ελθών εις νόμου ηλικίαν και θέλομε εκουσία μου βουλή και γνώμη να του δώσω την προικοδωρεάν του...».

89. Προικοσύμφωνο 6/12/1664 και 13/3/1743 (Παράρτημα, αρ. 8, 12).

90. «Εστάθηκε με του λόγου μου έως την σήμερον και βλέποντας την καλήν του γνώμην του δίνω...» Προικοσύμφωνο 13/5/1743 (Παράρτημα, αρ. 12, στίχ. 3).

91. Προικοσύμφωνο 16/7/1749 (Παράρτημα, αρ. 13, στίχ. 5).

92. Προικοσύμφωνο Σεπτ. 1636 και 18/11/1650 (Παράρτημα, αρ. 3 και 7).

93. Προικοσύμφωνο 20/10/1792 (Παράρτημα, αρ. 23, στίχ. 37).

τα επιδικάζει στον ένα αδελφό με την αιτιολογία ότι ο άλλος ήταν «εξώπροικος», επειδή ήταν «προικισμένος».

Η διπλή αυτή αποστολή της προίκας-διανομής, φαίνεται ότι διευκόλυνε τους γονείς, οι οποίοι όφειλαν να παντρέψουν και να αποκαταστήσουν τα παιδιά τους. Προίκιζαν τις θυγατέρες τους αλλά και τους γιούς τους. Για όσα παιδιά δεν είχαν παντρευτεί, αντί να τα περιλάβουν στη διαθήκη τους⁹⁴, προτιμούσαν να τους κάνουν «προικοσύμφωνα» ή «μπουλετιά»⁹⁵, μοιράζοντας κατά το δικαιότερο τρόπο την περιουσία τους, ώστε ν' αποφευχθούν οι μετά θάνατον διενέξεις (τα «σκάνδαλα»)⁹⁶, που ίσως δημιουργούσε η εξ αδιαθέτου διαδοχή. Γιά τη δική τους ζωάρκεια κρατούσαν τα λεγόμενα «γεροντικά» ή έθεταν τον όρο της «γεροτροφίας» στα σχετικά έγγραφα της γονικής παροχής.

Τους γιούς προικίζουν και οι δύο γονείς⁹⁷, στα δε παλαιά κοινά προικοσυμβόλαια των συμπεθέρων οι γονείς της νύφης προικίζουν την κόρη τους, και οι γονείς του γαμπρού το γιό τους. Στο προικοσύμφωνο του Σεπτ. 1636 ο παπα-Γιώργης και η πρεσβυτέρα του, προλογίζοντας το προικοσύμφωνο της θυγατέρας τους, δηλώνουν ότι είχαν προηγουμένως «προικοδωρήσει και ξεπληρώσει» και τους δύο γιούς τους⁹⁸.

Όταν δεν ζεί ο πατέρας προικίζει η χήρα μητέρα⁹⁹. Σ' αυτή την περίπτωση, εφόσον ο γιός ως αναγκαίος κληρονόμος του θανόντος πατέρα του, είχε ήδη κληρονομήσει το εξ αδιαθέτου μερίδιό του επί της πατρικής περιουσίας, πρέπει να υποθέσουμε ότι τα παραχωρούμενα ανήκουν στην προικώα περιουσία της μητέρας. Πράγματι δε στο προικοσύμφωνο της 13/3/1743 η χήρα μητέρα προικίζει στον μικρότερο γιό της τα περιγραφόμενα γονικά της πράγματα¹⁰⁰.

94. Πρέπει να σημειωθεί ότι διαθήκη συνέτασαν κυρίως τα μέλη της άρχουσας τάξης και οι κληρικοί. Στις λαϊκές τάξεις η διαθήκη δεν ήταν συνηθισμένη. Βλ. και Βισβίζη, Σχέσεις, σ. 36.

95. Για τα «μπουλετιά» μιλούμε σε ειδικό κεφάλαιο κατωτέρω.

96. «Ίνα μη σκανδαλίζωνται εις καιρόν τα αδέλφια». Προικοσύμφωνο 16/7/1749 (Παράρτημα, αρ. 13, στίχ. 6-7) και 21/10/1675 (Α.Ε.Σ. αρ. 39, στίχ. 21).

97. Βλ. τα προικοσύμφωνο της 6/12/1664, 16/7/1749, 20/7/1792 (Παράρτημα, αρ. 8, 13, 23) και της 5/6/1705 (Α.Ε.Σ. αρ. 51).

98. Προικοσύμφωνο Σεπτ. 1636 (Παράρτημα, αρ. 3). Ομοίως και το προικοσύμφωνο της 13/3/1743 (Παράρτημα, αρ. 12).

99. Τέτοια προικοσύμφωνο μητέρας προς γιό υπάρχουν πολλά αδημοσίευτα στο αρχείο μας, όπως των ετών 1617, 1650, 1701 και της 1/1/1727, 27/5/1757 και 11/1/1781.

100. Παράρτημα, αρ. 12, στίχ. 4.

Τα αδέλφια και άλλοι συγγενείς δεν φαίνεται να είχαν καμιά υποχρέωση προίκισης των αρρένων αδελφών τους. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, τα αδέλφια ενδιαφέρονταν, έστω από λόγους κοινωνικής ευπρέπειας, για την προίκιση των ανύπαντρων αδελφάδων τους και έχουμε αρκετά τέτοια προικοσύμφωνα. Προικοσύμφωνα όμως αδελφού προς αδελφό δεν συνατήσαμε στο σκυριανό αρχείο. Ούτε παππού προς εγγονό.

Όπως είπαμε και ανωτέρω, η υποχρέωση προίκισης ίσχυε και προς τα θετά τέκνα. Μοναδικό προικοσύμφωνο θετού γιού είναι το συχνά ως τώρα αναφερθέν έγγραφο της 27/10/1792¹⁰¹ με το οποίο το ζεύγος Ανδρέα Σκορδανά και Φροσύνης Βρετζίλιου προικίζουν το «ψυχογιό» τους Δημήτριο. Έστω και αν οι τιθέμενοι στην πράξη αυτή περιορισμοί (μεταβίβαση της προίκας μετά τον θάνατο των γονέων, όρος γεροτροφίας, όρος υπακοής) της προσδίδουν όλα τα στοιχεία της δωρεάς αιτία θανάτου υπό όρο, το γεγονός ότι οι γονείς «ποιούν προικοσύμφωνο» δείχνει ότι η γενική έννοια της προίκας, για την οποία κατ' επανάληψη μιλήσαμε, κάλυπτε και τις περιπτώσεις της προίκισης των θετών γιών.

Κατά τα λοιπά, τα προικοσύμφωνα των γιών δεν παρουσιάζουν ουσιώδεις διαφορές από τα κοινά προικοσύμφωνα των θυγατέρων. Ίσως είναι φτωχότερα σε ορισμένα περιουσιακά στοιχεία, όπως π.χ. τα οικήματα, αφού κατά παράδοση περιέρχονταν στις θυγατέρες που εξασφάλιζαν σχεδόν πάντα τη συζυγική κατοικία. Ωστόσο δεν τους λείπουν ένα-δύο σπίτια, απαραίτητως το σπίτι στο Κάστρο και ένα δεύτερο σε κάποια άλλη συνοικία του Χωριού.

Πιο περιορισμένα φυσικά είναι και τα «μέσα του σπιτιού» και κυρίως τα είδη στολισμού, κλινοστρωμνής και ρουχισμού¹⁰², γυναικεία έργα τα περισσότερα, τα οποία ο κάθε νέος θα τα εύρισκε από τη γυναίκα του. Γι' αυτό και κάνει εντύπωση που σε αρκετά ανδρικά προικοσύμφωνα συναντούμε και τη «μισή αλώνη» του σπιτιού¹⁰³, η οποία απαρτιζόμενη από κεραμικά, χάλκινα και γυάλινα σκεύη, αποτελούσε καθιερωμένο συμπλήρωμα κάθε γυναικείας προίκας¹⁰⁴.

Τέλος ως προς τη διάθεση της ανδρικής προίκας, θα αναφερθούμε ειδικότερα

101. Παράρτημα, αρ. 23.

102. Αφού όλες σχεδόν οι νύφες είχαν στην προίκα τους και «φορεσιές του γαμπρού». Βλ. τα δημοσιευμένα στο Παράρτημα έγγραφα υπ' αρ. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 26, 29.

103. Παράρτημα, αρ. 7, 12, 13, 28.

104. Για την «αλώνη» του σπιτιού, βλ. λεπτομερώς στο κεφάλαιο για το περιεχόμενο των προικοσυμφώνων.

στο γενικό κεφάλαιο περί της τύχης της προίκας κατά τη διάρκεια του γάμου και μετά τη λύση του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' ΟΙ ΥΠΟΧΡΕΟΙ ΠΡΟΣ ΠΡΟΙΚΙΣΗ

Ι. Οι γονείς

Υπόχρεοι προς προίκιση είναι και οι δύο γονείς. Η υποχρέωση αυτή δεν ήταν μόνον ηθική αλλά και νομική, επιβαλλόμενη από εθμικούς κανόνες μακράς εφαρμογής.

Ο προαναφερθείς ιερομόναχος Παχώμιος στην εισαγωγή προικοσυμφώνου χρονολογούμενου το έτος 1749 μας πληροφορεί ότι «εύλογον και δίκαιον ευρέθη παρά των αρχαίων αγίων και εναρέτων ανδρών, τόσον μεν των εκκλησιαστικών ποιμένων όσον και των παλαιών νομοκρατόρων βασιλέων, ότι οι γονείς είναι πρόπον και αρμόδιον και με δίκαιον τρόπον να προικοδωρίζουν με ευσπλαχνίαν τα γνήσια και καθαρά τους τέκνα προς σύστασιν και πόρον της ζωής τους»¹⁰⁵. Και σε ένα άλλο περίπου σύγχρονο προικοσύμφωνο δικής του γραφής επαναλαμβάνει ότι «οι κατά σάρκα γεννήτορες επεκράτησεν να προικοδωρίζουν τα γνήσιά τους τέκνα προς κυβέρνησιν»¹⁰⁶.

Από τα 138 ερευνηθέντα σκυριανά προικοσύμφωνα της τουρκοκρατίας, τα 66 έχουν συνταχθεί και από τους δύο γονείς. Στη δήλωση της ταυτότητας στην αρχή του εγγράφου, ο προικοδότης πατέρας ρητά αναφέρει ότι δεν ενεργεί μόνος του αλλά με τη «συμβία» ή «ομόζυγον» ή, αν πρόκειται για ιερέα, «με την εμήν πρεσβυτέραν»¹⁰⁷.

Η κοινή αυτή προς προίκιση υποχρέωση και των δύο γονέων έχει ιδιαίτερη σημασία ως προς την προέλευση των προικιών, τα οποία γενικά ανήκουν στην πατρομητρική περιουσία. Διαχωρισμός πάντως των πραγμάτων της πατρικής ή της μητρικής ιδιοκτησίας δεν γίνεται στα προικοσύμφωνα. Σπάνια μόνο και ιδίως προκειμένου για σπίτια μνημονεύεται, ίσως για κάποιο ειδικό λόγο, ότι πρόκειται για γονικό ή προικώ¹⁰⁸.

105. Παράρτημα, αρ. 13.

106. Παράρτημα, αρ. 14.

107. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα της 6/12/1664, 29/5/1705, 6/7/1750 (Παράρτημα, αρ. 8, 11, 14).

108. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα 11/12/1581, 29/5/1705 (Α.Ε.Σ. αρ. 10,

Ἄρα κατά το έθιμο που επικρατούσε, η υποχρέωση προίκισης δεν βάρυνε μόνο τον πατέρα, όπως όριζε το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο¹⁰⁹, αλλά βάρυνε και τους δύο γονείς. Επομένως και η μητέρα ήταν γενικά υπόχρεη και όχι μόνο «από μεγάλης και δεδοκιμασμένης αιτίας»¹¹⁰. Είναι αλήθεια ότι σε μερικά από τα παλαιότερα σωζόμενα προικοσύμφωνα, ενώ ζεί η μητέρα, την προίκα συνομολογεί μόνον ο πατέρας ως κύριος προικοδότης, χωρίς όμως να παραλείπεται και η σύμπραξη της μητέρας, η οποία συμπληρωματικά προσφέρει και αυτή από τα δικά της προικώα. Έτσι στο προικοσύμφωνο της 11/12/1581 πρώτα καταγράφονται τα όσα προικίζει ο πατέρας και στη συνέχεια με τη δήλωση «δίδου και εγώ η μάνα της» απαριθμούνται επιπλέον περιουσιακά στοιχεία¹¹¹. Υπάρχει επίσης ένα χωριστό προικοσύμφωνο της 23/8/1636 που αρχίζει με τη φράση «Δίδει και η εμή σύζυγος Μαρία προς την γνησίαν μας θυγάτηρ Μαγδάλα...»¹¹², που σημαίνει πως ο πατέρας είχε συντάξει άλλο χωριστό προικοσύμφωνο.

Οι εξαιρέσεις πάντως αυτές δεν αναιρούν τον κανόνα, αλλά τονίζουν απλώς την πρωτεύουσα θέση του πατέρα, που είναι εκείνος ο οποίος έρχεται σε επίσημη συνεννόηση με τον γονέα του γαμπρού. Την άποψη αυτή ενισχύει πρώτον μεν το γεγονός ότι στα περισσότερα εξίσου παλαιά προικοσύμφωνα η από κοινού εμφάνιση των προικοδοτών γονέων φαίνεται καθιερωμένη¹¹³ και δεύτερον η παρατήρηση ότι αν, εφόσον ζούσε η μητέρα, προικοδοτούσε μόνον ο πατέρας, τότε θα έπρεπε τουλάχιστον να μνημονεύεται η σύμφωνη γνώμη της δεδομένου ότι κατά κανόνα η προίκα περιλάμβανε κυρίως τα προικώα της μάνας. Τέτοια όμως συγκατάθεση δεν είδαμε σε κανένα προικοσύμφωνο αυτού του είδους. Σημειωτέον ότι κατά τον Νόμο, ο σύζυγος δεν μπορούσε να διαθέσει ως προίκα τα πράγματα της γυναίκας του, εφόσον η ίδια δεν το ήθελε¹¹⁴.

50).

109. Κατά το οποίο υπόχρεος προς προίκιση ήταν μόνον ο πατέρας και ο προς πατρός ανιών, η δε μητέρα μόνον «από μεγάλης και δεδοκιμασμένης αιτίας» (Αρμεν.Εξάβ. 4, 10, 44), Πολυγένους, Περί προικός, σ. 195 επ.

110. «Η μήτηρ υπέρ της θυγατρός προίκα επιδιδόναι ουκ αναγκάζεται, ειμή από μεγάλης και δεδοκιμασμένης ή νόμω ειδικώς ειρημένης αιτίας» (Βασιλ. 29, 1, 101).

111. Προικοσύμφωνο 11/12/1581 (Α.Ε.Σ. αρ. 10).

112. Προικοσύμφωνο 23/8/1636 (Παράρτημα, αρ. 2).

113. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα του Νοεμβρ. 1616 (Α.Ε.Σ. αρ. 17) και του Σεπτ. 1636 (Παράρτημα, αρ. 3).

114. «Ου μόνον ουκ αναγκάζεται η μήτηρ προικίσαι την θυγατέρα αυτής, αλλ'

Όταν ο ένας από τους δύο γονείς δεν ζούσε κατά την προίκιση, η υποχρέωση βάρυνε τον επιζώντα γονέα. Υπάρχουν πολλά τέτοια προικοσύμφωνα, στα οποία μόνος προικοδότης εμφανίζεται ο πατέρας ή η μητέρα. Πιστεύουμε δε ότι πρόκειται για τον επιζώντα γονέα, χήρο ή χήρα. Αυτό είναι βέβαιο όταν η χηρεία προκύπτει άμεσα ή έμμεσα από το κείμενο του προικοσυμφώνου. Αλλά και αν δεν προκύπτει, θα πρέπει να τη θεωρήσουμε πιθανότατη, γιατί αν ζούσαν και οι δύο γονείς θα ήταν αφύσικο να προικοδοτεί, παρά την επικρατούσα συνήθεια, μόνον ο ένας, αγνοώντας ή αποσιωπώντας τη συμμετοχή του άλλου.

Στις περιπτώσεις πάντως αυτές δημιουργούνται προβλήματα όσον αφορά την ιδιοκτησιακή πηγή των προικίων. Δεδομένου ότι η προικιζόμενη θυγατέρα είναι αναγκαίος κληρονόμος ή συγκληρονόμος του θανόντος γονέα σε περιουσία για την οποία δεν γνωρίζουμε αν είχε προηγηθεί διανομή, η προέλευση των προικίων είναι δυσεξιχνίαστη. Πάντως είναι σχεδόν βέβαιο ότι περιλάμβανε το κληρονομικό μερίδιο της θυγατέρας, επερχομένης συγχρόνως και της διανομής της οικογενειακής περιουσίας. Αυτό έχει σημασία ως προς το αν η προικιζόμενη θυγατέρα διατηρούσε ή όχι το κληρονομικό της δικαίωμα επί της περιουσίας του θανόντος γονέως. Γιατί εφόσον με την προίκα έπαιρνε και ολόκληρο το κληρονομικό της μερίδιο, πρέπει να δεχτούμε ότι αυτό την καθιστούσε «εξώπροικη», την απέκλειε δηλαδή από τη συμμετοχή στην κληρονομία¹¹⁵.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οσάκις προικίζει ο ένας μόνο γονέας, συμπράτουν αρκετές φορές και άλλοι συγγενείς. Και συνηθέστερα με τον χήρο πατέρα συμπράτουν είτε τα παιδιά τους (αδέλφια της νύφης) είτε συγγενείς από τη γραμμή της θανούσης μητέρας, όπως ο πεθερός του προικοδότη (πατέρας της γυναίκας του και παππούς της νύφης) ή θείοι και θείες από την πλευρά της μητέρας¹¹⁶. Ενώ μαζί με την μητέρα εμφανίζονται σχεδόν πάντα τα παιδιά της

ουδέ ο ανήρ εκ των πραγμάτων αυτής μη θελούσης» (Αρμεν.Εξαβ. 4, 10, 44).

115. Για τον όρο «εξώπροικος» μιλήσαμε ανωτέρω. Την ίδια αλλά γενικότερη έννοια είχε και ο όρος «ξεμοιρασμένος», επειδή αναφέρεται όχι μόνο στην προίκα αλλά και στη διανομή (νέμηση). Κατά τον κώδικα του εθιμικού δικαίου της Σαντορίνης του 1797 «εις την κληρονομίαν του πατρός δεν έχουν να ζητήσουν τα ξεμοιρασμένα παιδιά» και πιο κάτω «Αποθανόντος του πατρός δεν κληρονομούν τα ξεμοιρασμένα παιδιά αλλά τα ελεύθερα και αξεμοίραστα οπού απομένουν». *Mauger*, ό.π., σ. 250, *Πετροπούλου*, Έγγραφα Σίφνου, σ. 112.

116. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα του 1724 (ΑΕΣ, αρ. 77) και 26/4/1802 (Παράρτημα, αρ. 26).

και αδέρφια της νύφης¹¹⁷. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τις ανωτέρω σκέψεις για το συνδυασμό της προίκας με τη διανομή της πατρομητρικής κληρονομιάς¹¹⁸. Και επιβεβαιώνει ακόμα το, ότι η υποχρέωση προς προίκιση βάρυνε το γονέα άσχετα αν η θυγατέρα διέθετε δική της περιουσία ως συγκληρονόμος της περιουσίας του θανόντος γονέα.

Σε δύο προικοσύμφωνα του 1581 και 1618, στα οποία το γαμικό συμβόλαιο συνάπτεται μεταξύ των γονέων των μελλονύμφων, οι γονείς δηλώνουν ότι προβαίνουν στη σύσταση της προίκας «συναινέσει και των εξ αίματος συγγενών». Η συναίνεση των συγγενών εξ αίματος, της ευθείας και της εκ πλαγίου γραμμής, δεν είχε φυσικά υποχρεωτικό χαρακτήρα, η δε προσθήκη της αν δεν οφείλεται σε φραστική ιδιορρυθμία του γραφέα, δεν αποκλείεται να εκάλυπτε την εθελοντική συμμετοχή των εξ αίματος συγγενών οι οποίοι εισέφεραν στην προίκα και δικά τους πράγματα. Ή ακόμα να εκφράζει τη συνείδηση ότι η γονική παροχή δεν ήταν ατομική αλλά προέρχεται από την οικογενειακή περιουσία, ένα μερίδιο της οποίας προικιζόταν τώρα στους μελλονύμφους και το οποίο, αν πέθαιναν άκληροι θα επανερχόταν εν όλω ή εν μέρει στους πλησιέστερους εξ αίματος συγγενείς¹¹⁹. Πάντως μνεία συγγενικής συναίνεσης δεν βρήκαμε σε κανένα μεταγενέστερο προικοσύμφωνο.

II. Οι αδελφοί

Όταν έλειπαν οι γονείς, υπάρχει ζήτημα αν ανέκυπτε υποχρέωση των αδελφών προς προίκιση της παντρευόμενης αδελφής τους. Η κρατούσα γνώμη κλίνει προς την άποψη ότι νομική υποχρέωση δεν υπήρχε και ότι οι αδελφικές προικίσεις οφείλονταν σε λόγους κοινωνικής ευπρέπειας¹²⁰. Οι απαντήσεις των δημογεροντιών του 1833 στο σχετικό ερώτημα του Υπουργείου Δικαιοσύνης είναι διχασμένες. Στα νησιά οι αδελφοί έπρεπε να προικίζουν τις αδελφές τους με μερίδιο ίσο τουλάχιστον προς το κληρονομικό τους δικαίωμα, το οποίο και μπορούσε να διεκδικήσει η αδελφή που δεν προικιζόταν¹²¹. Σε άλλους τόπους οι αδελφοί ήταν

117. Προικοσύμφωνα 25/5/1687 και 7/7/1750 (Παράρτημα, αρ. 10 και 15).

118. Βισβίζη, Σχέσεις, σ. 26 επ.

119. Βλ. και Δρακάκη, Σύρος, σ. 254.

120. Βισβίζη, Σχέσεις, σ. 32. Και κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο υποχρέωση των αδελφών δεν υπήρχε. Πολυγένους, Περί προικός, σ. 199.

121. Μύκονος, Σαντορίνη, Σύρος, Νάξος, Σίφνος, Πάρος, Αμοργός, Ίος, Μήλος, Φολέγανδρος, βλ. Maurer, ό.π., σ. 152-159.

υποχρεωμένοι να προικίζουν τις αδελφές¹²² και σε ορισμένους μάλιστα από τη δική τους ατομική περουσία¹²³.

Όσον αφορά τη Σκύρο, τα δέκα και πλέον αδελφικά προικοσύμφωνα που διέσωσε το αρχείο μας δεν μπορεί να αγνοηθούν. Μιλούμε δε για προικοσύμφωνα στα οποία ως προικοδότες εμφανίζονται μόνον οι αδελφοί και όχι ως συμπράττοντες με γονείς ή άλλους συγγενείς. Σε αυτά τα προικοσύμφωνα, ένας αδελφός, πιθανώς ο μόνος ή ο πρωτότοκος, ή όλα μαζί τα αδέλφια, άρρενα και θήλεα, με την ευχή των θανόντων γονέων τους, προικίζουν την ερχόμενη σε γάμο αδελφή τους. Είναι όλα τυπικά προικοσύμφωνα που δεν διαφέρουν σε τίποτα από τα υπόλοιπα¹²⁴.

Με τα στοιχεία αυτά πρέπει να υποθέσουμε ότι στη Σκύρο, ο πρωτότοκος των αρρένων¹²⁵, με τη σύμφωνη γνώμη των αδελφών του, αρρένων και θηλέων, ή όλα τα αδέλφια μαζί, συντάσσοντας το προικοσύμφωνο της αδελφής τους με την ευκαιρία του γάμου της, κάλυπταν πλήρως το εξ αδιαθέτου κληνομικό της μερίδιο, πραγματοποιώντας συγχρόνως και διανομή της γονικής περιουσίας. Και μολονότι δεν έχουμε υπόψη μας να έφθασε σε κρίση, εκκλησιαστική ή κοινοτική, παρόμοια υπόθεση διεκδίκησης από απροίκιστη αδελφή, πιστεύουμε ότι αν έφθανε, σαν βάση της αγωγής θα είχε όχι την υποχρέωση των αδελφών προς προίκιση αλλά το δικό της δικαίωμα επί της κληρονομικής μερίδας στην οικογενειακή περιουσία.

Φρονούμε επομένως ότι νομική υποχρέωση των αδελφών δεν υπήρχε, η δε συμμετοχή τους στην προίκιση-διανομή γινόταν κυρίως για να τηρηθεί η κοινωνική τάξη και να διασωθεί η οικογενειακή αξιοπρέπεια, που θα κλονιζόταν ανεπανόρθωτα αν η ορφανή γονέων αδελφή τους εμφανιζόταν ως απροίκιστη, που ισοδυναμούσε με την έρημη κι απροστάτευτη.

III. Οι ανιόντες

Το ίδιο πρόβλημα εμφανίζεται και στην περίπτωση των προς πατρός ή μητρός

122. Κορώνη, Καλαμάτα, Μικρομάνη, Ανδρίτσαινα, Καλάβρυτα, Πάτραι, Πύργος, Αίγιο, Ναύπακτος, Περαχώρα, Κράβαρα, βλ. *Mauger*, ό.π.

123. Τρίπολις, Καρύταινα, Αγ. Πέτρος, Άργος, Κρανίδιον, Μονεμβασία, βλ. *Mauger*, ό.π., I. Βισβίζη, Ερωτήματα και απαντήσεις περί εθίμων, στα τεύχη 3, 6, 7, 9 της «Επετ.Αρχ.Ιστ.Ελλην. Δικαίου», Ακαδημίας Αθηνών.

124. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα της 21/7/1763 και 9/3/1770 (Παράρτημα, αρ. 19, 20).

125. Πρβλ. και την απάντηση του Αιγίου στο ερώτημα του Υπουργείου Δικαιοσύνης, *Mauger*, ό.π. σ. 168.

ανιόντων της μελλονύμφης. Αν δηλαδή, ελλείψει γονέων και αδελφών, οι απώτεροι ανιόντες και των δύο γραμμών, είχαν νομική υποχρέωση να προικίσουν την εγγονή τους. Όπως είπαμε ήδη κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο μόνον ο προς πατρός ανιών ήταν υπόχρεος προς προίκιση¹²⁶.

Στο αρχείο μας δεν υπάρχει κανένα προικοσύμφωνο στο οποίο ως μόνος προικοδότης να εμφανίζεται ο παππούς ή η γιαγιά της μελλονύμφης. Αυτό ως ένα σημείο μπορεί ίσως να αποδοθεί στο ότι το φαινόμενο της πεντάρφανης κόρης, χωρίς γονείς και αδελφούς, δεν ήταν πολύ συνηθισμένο. Ξέρουμε πάντως, από οικονομική ουσιαστική άποψη, ότι η ορφανή θυγατέρα είχε το μερίδιό της τόσο από την πατρική κληρονομιά όσο και από την προικώα περιουσία της μητέρας της. Ωστόσο τα ήθη της εποχής δεν επέτρεπαν να παντρευτεί «απροίκιστη». Και το ρόλο αυτό του προικοδότη θα μπορούσαν κάλλιστα να αναλάβουν οι επιζώντες από τους ανιόντες των γονέων της, συνδυάζοντας την προίκιση με διανομή της γονικής περιουσίας. Το γεγονός ότι δεν συναντήσαμε τέτοια σκυριανά προικοσύμφωνα είναι ενδεικτικό ότι η υποχρέωση των παππούδων παρέμενε στη σφαίρα της ηθικής. Προς την άποψη αυτή συγκλίνουν και τα μόνα προικοσύμφωνα στα οποία εμφανίζονται παππούδες, όχι όμως σαν κύριοι προικοδότες αλλά ως συνεισφέροντες απλώς στην προίκα που συνιστούν οι γονείς της μελλονύμφης.

Τέτοια περίπτωση είναι του προικοσυμφώνου της 23/8/1636 που συντάσσουν οι γονείς της νύφης¹²⁷. Η προσφορά της γιαγιάς, η οποία της δίνει ένα σπίτι, μόνο ως εκούσια προίκα (*dos voluntaria*) η ως δωρεά μπορεί να χαρακτηριστεί¹²⁸.

Παρόμοια είναι και η υπόθεση που περιέχεται στα σχολιασθέντα ήδη προικοσύμφωνα της 26/4/1802 με τα οποία ο χήρος πατέρας της νύφης, μαζί με τον πεθερό του (προς μητρός παππού της νύφης) και τη γυναικαδέλφη του (προς μητρός θεία της νύφης) προικίζουν την ίδια μέρα χωριστά τις δυό θυγατέρες του¹²⁹. Τα προικώα ανήκουν βέβαια κατά ένα ποσοστό στην περιουσία του πατέρα, κατά το υπόλοιπο όμως περιλαμβάνουν προφανώς την προίκα της θανούσης μητέρας τους και αποτελούν τα μερίδιά τους από την κληρονομιά της. Παραμένει βέβαια προς εξήγηση η σύμπραξη του παππού και της θείας, αφού

126. Πολυγένους, *Περί προικός*, σ. 188.

127. Παράρτημα, αρ. 2.

128. Πολυγένους, *Περί προικός*, σ. 105, Βισβίζη, *Σχέσεις*, σ. 33.

129. Παράρτημα, αρ. 26.

κληρονόμοι της μητέρας τους ήταν οι θυγατέρες της και όχι οι γονείς της, δηλ. ο παππούς και, στην περίπτωση που η γιαγιά είχε προαποθάνει, η θεία. Πιθανό είναι ότι παράλληλα με την ενδεχόμενη προσφορά ατομικών τους πραγμάτων, να επιδιώχθηκε η συμμετοχή τους προκειμένου να συντελεσθεί και η διανομή της μητρικής περιουσίας¹³⁰.

IV. Λοιποί συγγενείς

Σε μερικά προικοσύμφωνα, εκτός από τους γονείς που προικίζουν κανονικά τη θυγατέρα τους, υπάρχει πρόσθετη εγγραφή, συνήθως οπισθόγραφα, του ίδιου γραφέα, με την οποία άλλοι εκ πλαγίου συγγενείς της νύφης προσθέτουν στην προίκα ορισμένα δικά τους ακίνητα και κινητά¹³¹. Συνήθως είναι θείες της μελλοννυμφης, έχουμε όμως και συμμετοχή συγγενούς από αγχιστεία (ανδράδελφος)¹³² ή συγγενών που δεν σημειώνουν το βαθμό της συγγένειάς τους¹³³.

Στις περιπτώσεις αυτές, εφόσον νομική υποχρέωση προίκισης δεν υπήρχε, το γεγονός ότι οι παροχές γίνονται με την ευκαιρία του γάμου, θα μπορούσε να τις χαρακτηρίσει ως εκούσιες προίκες ή ακόμα και πρόγαμες δωρεές εκ μέρους εξωτικών¹³⁴.

Εκτός όμως από τη συμμετοχή συγγενών σε κανονική προικοδοσία γονέων, υπάρχουν στο αρχείο μας λίγα προικοσύμφωνα στα οποία ως μόνοι προικοδότες εμφανίζονται οι εκ πλαγίου συγγενείς, σχεδόν πάντα θείοι προς ανήψια. Έτσι σε ένα ανυπόγραφο και αχρονολόγητο (πιθανώς 1640-1650) η Άννα του Αθανάση «ποιεί το παρόν προικοσύμφωνον και δίνει προς την ανεψιάν της (κατά πάσα πιθανότητα θυγατέρα του αδελφού της) μετ' ευχής και ευλογίας ως προικοδωρεάν πράγματα ταύτα...». Ακολουθούν δε σε υπολογίσιμο αριθμό τα συνήθη προικώα σε ακίνητα, ρουχισμό, οικοσκευή και μετρητά. Επίσης στο προικοσύμφωνο της 25/2/1790 ο παπα-Ματθαίος Κατρός «μη έχοντας κληρονόμον» προικίζει τον

130. Για την περίπτωση που ένα μέρος της προίκας της θανούσης μητέρας είχε περιέλθει στους γονείς της.

131. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα της 11/12/1581 (Α.Ε.Σ. αρ. 10), της 23/8/1636 (Παράρτημα, αρ. 2) και της 25/4/1819 (Παράρτημα, αρ. 29).

132. Προικοσύμφωνο της 1/12/1790 στο οποίο μετέχει «με θέλημα της πρεσβυτέρας του» ο ιερέας σύζυγος της αδελφής της νύφης.

133. Όπως π.χ. ο Ιωάννης του Αντώνη σε προικοσύμφωνο της 11/12/1581 (Α.Ε.Σ. αρ. 10) ή ο επίσκοπος Σκύρου Γερμανός σε προικοσύμφωνο του 1694.

134. Κρασσά, Οικογενειακόν δίκαιον, σ. 302 επ., Πρβλ. Βισβίζη, Σχέσεις, σ. 40 επ., Αρμεν.Εξάβ. 4, 10, 3.

ανηψιό του (πιθανώς γιό της αδελφής του) με εξίσου υπολογίσιμα ακίνητα και κινητά υπό τον όρο «να τον λογιάζει ζωής και θανάτου», δηλαδή να τον φροντίζει και συντηρεί όσο ζεί και να τελέσει μετά το θάνατό του τα αρμόδια κατά το έθος των χριστιανών (κηδεία, μνημόσυνα)¹³⁵. Εξάλλου σε έγγραφο της 7/7/1791 που περιέχει κληρονομική συμφωνία ανδρογύνου, η σύζυγος δηλώνει ότι με τη θέληση του ανδρός της είχε παντρέψει και προικίζει την ανηψιά της, δίνοντάς της όσα διαλαμβάνει το προικοσύμφωνο που της είχε κάνει. Τέλος σε ένα άλλο αχρονολόγητο προικοσύμφωνο (πιθανώς των αρχών του ΙΘ αιώνα) ο ιερομόναχος Δανιήλ «με το να τον λογιάζει η ανηψιά και βαπτιστική του ζωής και θανάτου» της δίνει «προικιό διά την ψυχήν του» σημαντική κτηματική περιουσία.

Δεδομένου ότι οι ως άνω προικοδότες δεν είχαν υποχρέωση προίκισης, αν οι παροχές τους γίνονταν εν όψει επικείμενου γάμου με σκοπό να ελαφρώσουν τα βάρη του, θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε, όπως και προηγουμένως, ως εκούσιες προίκες (*dos voluntaria*). Αν όχι, είναι προφανώς απλές δωρεές εν ζωή, η μία των οποίων μάλιστα είναι του συνήθους τύπου των χαριστικών προσφορών για τη ψυχική σωτηρία του δωρητή (ψυχικά)¹³⁶. Ενώ εξάλλου, όσες περιέχουν τον όρο της γεροτροφίας είναι δωρεές υπό όρο (*donatio sub modo*) που διαφέρουν από την προίκα κυρίως ως προς τη δυνατότητα ανάκλησης, εφόσον δεν εκπληρωθεί ο τιθέμενος όρος.

V. Οι μελλονύμφοι

Με την εξαίρεση του αναφερόμενου στο τέλος αυτής της παραγράφου, ιδιόρρυθμου προικοσυμφώνου του 1650, περιπτώσεις σύστασης προίκας από την ίδια τη μελλονύμφη δεν βρήκαμε στα ερευνηθέντα σκυριανά προικοσύμφωνα. Συναντήσαμε όμως σύμπραξη του γαμπρού, ο οποίος στα ακολούθως περιγραφόμενα τέσσερα προικώα έγγραφα του ΙΖ αιώνα, προσθέτει και αυτός τη δική του συνεισφορά στην προικώα περιουσία.

Στο πρώτο, του Σεπτεμβρίου 1636, ο παπα-Γεώργης και η πρεσβυτέρα του δηλώνουν ότι αφού «επροικοδώρησαν και εξεπλήρωσαν» τους δύο γιούς τους, προικοδωρούν τώρα τη θυγατέρα τους και καταγράφουν λεπτομερώς τα προικιά. Κάτω από το κείμενο και τις υπογραφές των μαρτύρων, υπάρχει με άλλη γραφή

135. Προικοσύμφωνο 25/2/1790 (Α.Ε.Σ. αρ. 118).

136. Πετροπούλου, Έγγραφα Σίφνου, σ. 435.

σημείωση: «δίνου και γώ ο γαμπρός γρόσια 100 και ότι πάρου από τον πατέρα μου»¹³⁷.

Στο δεύτερο, του έτους 1645, μετά την απαρίθμηση των προικιών, ο ξενοτοπίτης (Ζαγοριανός) γαμπρός, προσθέτει διά χειρός γραφέως: «ακόμα έχω και εγώ ο γαμπρός εικοσιπέντε γρόσια και τα σιδερικά μου και τα ρούχα μου ως μου ευρίσκονται»¹³⁸.

Το τρίτο, του έτους 1660, είναι ένα τετρασέλιδο έγγραφο, στην πρώτη σελίδα του οποίου είναι γραμμένη η προίκα που ο πατέρας δίνει στην κόρη του. Στην τελευταία σελίδα υπάρχει σημείωση με την ίδια γραφή, στην οποία ο γαμπρός μετά τη δήλωση «έχω και εγώ», καταγράφει διάφορα κτήματα και είδη ρουχισμού.

Το τέταρτο τέλος, είναι συνταγμένο στις 17/8/1674 και χωρίζεται σε δύο τμήματα. Πρώτα η μητέρα καταγράφει την προίκα που δίνει στην κόρη της. Ύστερα η καλογριά Καλλινίκη, μητέρα του γαμπρού, προικίζει το γιό της με διάφορα κτήματα. Και στη συνέχεια ο ίδιος ο γαμπρός προσθέτει ότι: «εις αυτά τα άνωθε όπου με επροίκισε η μητέρα μου, γράφω και εγώ από την σήμερον εις ασφαλεστάτην και αληθινήν προίκα μου και ένδειξη της ομοζύγου μου το οσπίτιον μου ο έχω αγοράν...» και συνεχίζει με αρκετά ακόμα είδη ρουχισμού, εργαλείων και σκευών¹³⁹.

Η ασάφεια των ανωτέρω εγγράφων κάνει ιδιαίτερα δύσκολη τη νομική ερμηνεία των σχετικών πράξεων. Συνήθως οι παροχές αυτές έχουν το χαρακτήρα προγαμιαίας δωρεάς του γαμπρού προς τη νύφη. Και έτσι επιτρέπεται να εκλάβουμε τουλάχιστον τα μετρητά και τα συγκεκριμένα κτήματα ή δώρα¹⁴⁰. Το γεγονός όμως ότι τα περισσότερα από τα προσφερόμενα αγαθά είτε αναφέρονται εντελώς αόριστα («ότι πάρω από τον πατέρα μου» ή «τα ρούχα μου ως μου ευρίσκονται») είτε περιλαμβάνουν κατά μεγάλο μέρος ανδρικά είδη (ρούχα του γαμπρού) ή επαγγελματικά σύνεργα (σιδερικά, εργαλεία) εντελώς απρόσφορα για γυναικεία δώρα ή περιθαλπτικά στοιχεία, δίνει την εντύπωση ότι ο γαμπρός καταγράφει απλώς τη δική του προσφορά στην οικογενειακή περιουσία. Αυτό

137. Παράρτημα, αρ. 3.

138. Παράρτημα, αρ. 5.

139. Παράρτημα, αρ. 9.

140. Για την πρόγαμη δωρεά και τις άλλες γαμήλιες παροχές υπό διάφορες ονομασίες βλ. Πετροπούλου, Ιστορία, σ. 550, Βισβίτζη, Σχέσεις, σ. 50 επ.

γίνεται σαφέστερο στα προικοσύμφωνα που ο γαμπρός δεν μιλάει καν για προίκα ή δωρεά αλλά δηλώνει απλώς τα πράγματα που διαθέτει.

Μοναδικό στο αρχείο μας είναι ένα άλλο είδος εγγράφου, αχρονολόγητου, το οποίο όμως σε σύγκριση με άλλα σχετικά στοιχεία τοποθετείται με ακρίβεια λίγο πριν το 1640¹⁴¹. Στο έγγραφο αυτό ο δευτερόγαμος Γιώργης Κουτζούπης δηλώνει ότι: «επήρε διά γυναίκα του» την επίσης δευτερόγαμη Καλή Κουκουβίκου και της δίνει «ότι του ευρίσκεται», δηλαδή 25 πρόβατα, 2 γελάδια και 2 αμπέλια. Στο ίδιο έγγραφο, ο ίδιος γραφέας, αφήνοντας ένα κενό διάστημα, καταχωρεί όμοια δήλωση της Καλής η οποία δίνει προς τον Γιώργη, τον άνδρα της, 2 σπίτια, περιβόλι, αμπέλι και 3 χωράφια.

Στην υπόθεση αυτή η μεν προσφορά του γαμπρού εμπίπτει σε όσα είπαμε προηγουμένως. Ως προς τη νύφη όμως το πράγμα διαφέρει. Αφού κατά τον κλασικό ορισμό, προίκα είναι η εκ μέρους της γυναίκας επαύξηση της περιουσίας του άνδρα προς ανακούφιση των βαρών του γάμου. Το «εκ μέρους της γυναίκας» όμως σημαίνει ότι η γυναίκα έχει μεν υποχρέωση να συστήσει υπέρ αυτής προίκα προς τον άνδρα, αλλά η υποχρέωση αυτή δεν είναι νομική αλλά απλώς φυσική υποχρέωση, για λόγους ευπρέπειας και ηθικού καθήκοντος (*pietatis causa*)¹⁴².

Πάντως όπως αναφέραμε και στην αρχή, σκυριανά προικοσύμφωνα στα οποία η ίδια η μελλονύμφη να εμφανίζεται ως προικοδότης, δεν συναντήσαμε. Το δε ανωτέρω μοναδικό σχετικό έγγραφο του 1640 δεν νομίζουμε πως μας αρκεί να κρίνουμε αν στη Σκύρο εφαρμόζοταν η προίκιση από την ίδια τη μελλονύμφη. Βέβαια την προσφορά της Καλής Κουκουβίκου θα μπορούσαμε να εκλάβουμε ως προίκα, με την υπόθεση πως ελλείψει άλλων υπόχρεων προς προίκιση, η δευτερόγαμη νύφη αυτοπροικίζεται για να βοηθήσει στην αντιμετώπιση των βαρών του

141. Σχετικά στοιχεία προκύπτουν από το προικοσύμφωνο της 6/12/1664 (Παράρτημα, αρ. 8).

142. Το ζήτημα αυτό αποτέλεσε αντικείμενο ευρύτατης διαμάχης ως προς την ερμηνεία των σχετικών διατάξεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου. Πάντως η οριστικά επικρατήσασα ερμηνεία δέχεται ότι πρόκειται για ηθική απλώς υποχρέωση. Γι' αυτό και αν η γυναίκα συστήσει προίκα νομίζοντας πως ήταν υποχρεωμένη, δεν μπορεί να αναζητήσει τα καταβληθέντα. Βλ. B. Windscheid, Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου (μετάφρ. Α. Αργυρού. Αθήναι 1909), Οικογενειακόν δίκαιον § 493, 3, Κρασσά, Οικογενειακόν δίκαιον, σ. 302 επ., Πολυγένους, Περί προικός, σ. 77, 201. Το ίδιο ισχύει και σήμερα κατά τις διατάξεις του Α.Κ. Βλ. Γ. Μπαλή, Γενικαί Αρχαί του Αστικού δικαίου κατά του κώδικα, Αθήναι 1948, σ. 325, Μιχαηλίδου-Νουάρου, σ. 137.

γάμου¹⁴³. Ωστόσο η συνύπαρξη της αμοιβαίας παροχής γαμπρού και νύφης, και των δύο δευτερόγαμων, που γίνεται μετά την τέλεση του γάμου («επήρα διά γυναίκα μου», στίχ. 1-2) έχει όλα τα στοιχεία για να θεωρηθεί δωρεά μεταξύ συζύγων, για την οποία δεν έχουμε δείγματα ότι δεν επιτρεπόταν στη Σκύρο.

Δεν θα αποκλειόταν εξάλλου η συσχέτιση με τη γαμήλια παροχή που λεγόταν «παληκαριάτικο» και συνηθιζόταν σε πολλά μέρη, αν ο σύζυγος δεν ήταν χήρος. Γιατί το παληκαριάτικο αποτελούσε αποκλειστικά δώρο της δευτερόγαμης νύφης προς πρωτόγαμο γαμπρό¹⁴⁴, ενώ στην περίπτωση μας και οι δύο είναι δευτερόγαμοι.

Νομίζουμε τέλος ότι δεν πρέπει να παροραθεί το γεγονός ότι όλα τα έγγραφα της κατηγορίας αυτής τοποθετούνται χρονολογικά στο πρώτο σχεδόν ήμισυ του ΙΖ αιώνα, ενώ στα υπόλοιπα εκατο-πενήντα χρόνια της τουρκοκρατίας δεν συναντούμε στα προικοσύμφωνα τέτοιου είδους γαμήλιες παροχές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

I. Το προικοσύμφωνο

Η σύσταση της προίκας γίνεται με έγγραφο, το προικοσύμφωνο, το οποίο έχει συστατικό και όχι απλώς αποδεικτικό χαρακτήρα. Επομένως ο έγγραφος τύπος για τη σύσταση της προίκας ήταν υποχρεωτικός. «Οι γονείς είναι πρόπον και αρμόδιον να προικοδωρίζουν τα γνήσιά των τέκνα και τούτο να γίνεται μετά ευχής και προικοσυμφώνου» ή ακόμα «Συνήθεια επικράτησεν εις τους ευσεβείς ότι να γράφουν προικοσύμφωνα στέρεα των τέκνων των», γράφουν στον πρόλογό τους

143. Πρβλ. Βισβίτζη, Σχέσεις, σ. 25, ο οποίος ερμηνεύοντας Χιακό προικοσύμφωνο που ως συνιστώσα την προίκα παρίσταται δευτερόγαμη νύφη, νομίζει ότι «το γεγονός του δευτέρου γάμου είναι η αιτία διά την οποίαν η ίδια νύμφη προβαίνει εις την σύνταξιν του προικοσυμφώνου».

144. Βισβίτζη, Σχέσεις, σ. 72, του ίδιου, Τινά περί προικίων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και τουρκοκρατίαν «Επετ.Κέντρ.Ιστ.Ελλην.Δικαίου» Ακαδημίας Αθηνών, τ. 12, 1968, σ. 64. (στη συνέχεια: Βισβίτζη, Περί προικίων). Σημειωτέον ότι περί του εθιμικού θεσμού του παληκαριάτικου (ή και του αγριλικιού) στη Σκύρο δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία. βλ. και Σ. Μακρυμίχαλου, Τσακωνικά προικοσύμφωνα, Αθήναι 1972, σ. 318.

δυό υποδειγματικά σκυριανά προικοσύμφωνα των μέσων του 18ου αιώνα, επιβεβαιώνοντας τον κανόνα¹⁴⁵.

Περίπτωση προφορικής ή άγραφης προίκισης της οποίας η σύσταση να αποδεικνύεται με άλλα αποδεικτικά μέσα δεν συναντήσαμε στο σκυριανό αρχείο¹⁴⁶. Για την ύπαρξη όμως του προικοσυμφώνου και για το περιεχόμενό του επιτρεπόταν η απόδειξη με τα συνήθη αποδεικτικά μέσα. Έτσι το εκκλησιαστικό κριτήριο του 1637 υποχρέωσε την πεθερά να ομολογήσει την ύπαρξη προικοσυμφώνου της νύφης της και τα περιουσιακά στοιχεία που περιλάμβανε¹⁴⁷.

Η σύσταση προίκας με διάταξη τελευταίας βούλησης ήταν γνωστή αλλά όχι συνηθισμένη. Γιατί στις περισσότερες διαθήκες οι διαθέτες δηλώνουν ότι «προε-πρόίκισαν και εξεπλήρωσαν» τα τέκνα τους και στη συνέχεια ορίζουν την τύχη των «εναπολειφθέντων γεροντικών».

Σε δύο πάντως περιπτώσεις του αρχείου μας, που η διαθήκη περιέχει λόγω προικός κληροδότημα προς έγγαμη ήδη ανηψιά, μόνο για εκούσια προίκα θα μπορούσαμε να μιλήσουμε¹⁴⁸.

Η προίκιση γινόταν είτε με δόση είτε με υπόσχεση. Την άμεση δόση εξέφραζε συνήθως η διατύπωση: «δίδωμεν προς την θυγατέρα μας ως προίκα πράγματα ταύτα...» την οποία συναντούμε σε όλα τα προικοσύμφωνα μετά τα μέσα του 16ου αιώνα.

Υπάρχουν όμως και ορισμένα παλαιότερα προικοσύμφωνα που μιλούν για υπόσχεση προίκας. Στα προικοσύμφωνα της 11/12/1581, του Δεκεμβρίου 1616¹⁴⁹ και του πιθανολογούμενου έτους 1650¹⁵⁰ οι προικοδότες δηλώ-

145. Προικοσύμφωνο της 16/7/1749 (Παράρτημα, αρ. 13, στίχ. 5-6) και της 6/7/1760 (Παράρτημα, αρ. 18, στίχ. 3).

146. Πρβλ. Βισβίτζη, Περί προικίων, σ. 5.

147. Εκκλησιαστική κρίση Νοεμβρ. 1637, Βλ. Ξ. Αντωνιάδη, Το κρεβάτοστρώσι. Συμβολή στην έρευνα του κληρονομικού δικαιώματος του επιζώντος συζύγου στην τουρκοκρατούμενη Σκύρο «Αρχ. Ευβοϊκών Μελετών», τ. ΚΣΤ' 1984-85, σ. 99 (στη συνέχεια: Αντωνιάδη, Το κρεβάτοστρώσι).

148. Διαθήκη Σωφρονίας Καραμπίνη 2/7/1801: «τα δίνω της ανηψιάς μου... χαρίζοντας και πρικίζοντας προς αυτήν...». Διαθήκη παπα-Γεδεών 1/4/1830: «εποίησα αυτήν θετήν θυγατέρα κατά τους θείους και ιερούς νόμους, την προικίζω λοιπόν και εγώ...». Βλ. και Κρασσά, Οικογενειακόν δίκαιον, σ. 176.

149. Α.Ε.Σ. αρ. 17. Με την ίδια γραφή και διατύπωση σώζεται και παρόμοιο προικοσύμφωνο, αχρονολόγητο και ανυπόγραφο.

150. Παράρτημα, αρ. 6.

νουν ότι «υποσχόμεθα δούναι εις προίκα πράγματα ταύτα», ενώ στο «ίσον» του 1630 δηλώνεται ότι «ταύτα εισίν τα πράγματα άπερ μέλλομαι δούναι της θυγατρός ημών»¹⁵¹. Και ως προς μεν το «ίσον» η υποσχετική διατύπωση δικαιολογείται από το χαρακτήρα του εγγράφου ως προσυμφώνου. Στα λοιπά όμως προικοσύμφωνα –αν δεν είναι κι' αυτά «ίσα»– δεν νομίζουμε ότι η διαφορά μεταξύ του «δίδομεν» και του «υποσχόμεθα δούναι» καθιερώνει κάποια διάκριση ως προς τον τρόπο σύστασης της προίκας. Δεν αποκλείεται μάλιστα να οφείλεται απλώς στο εκφραστικό ύφος του γραφέα που τα συνέταξε.

Η κατάρτιση του προικοσυμφώνου σήμαινε την αίσια κατάληξη της διαδικασίας του συνοικέσιου. Μολονότι συντασσόταν στο όνομα της μελλονύμφης θυγατέρας, εξέφραζε το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων που είχαν προηγηθεί με την οικογένεια του γαμπρού. Παρά το συστατικό χαρακτήρα του προικοσυμφώνου, η μετάθεση της κυριότητας των προικίων επέρχεται όταν πληρωθεί η αίρεση της τέλεσης του γάμου. Όπως αναπτύξαμε στο οικείο κεφάλαιο η παράδοση των προικίων μπορούσε να ορισθεί και να πραγματοποιηθεί και προ του γάμου, στο μετά τη σύνταξη ή επίδοση του προικοσυμφώνου διάστημα.

Ως προς την επίδοση παρατηρούμε ότι από τα σκυριανά προικοσύμφωνα δεν προκύπτει αν και σε ποιόν εγχειριζόταν το σχετικό έγγραφο. Ενώ στα πωλητήρια έγγραφα πάντοτε ο πωλητής βεβαιώνει στο τέλος τη κατάρτιση του «πρατηριώδους» γράμματος και την επίδοσή του στα χέρια του αγοραστή «ίνα έχει το κύρος»¹⁵², στα προικοσύμφωνα τέτοια κατακλείδα δεν συνηθίζεται. Τα περισσότερα κλείνουν με το τελευταίο προικίο στοιχείο και «την ευχήν ημών», ενώ η δήλωση σύνταξής του υπάρχει συνήθως στο προοίμιο («ποιούμεν το παρόν προικοσύμφωνον»). Επομένως δεν μιλούν και για επίδοση, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις που μνημονεύσαμε στα περί παράδοσης της προίκας¹⁵³.

Στα παλαιότερα χρόνια, μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα συνηθιζόταν ο τύπος του προικίου συμβολαίου που καταρτιζόταν μεταξύ των γονέων των μελλονύμφων, ο καθένας από τους οποίους προίκιζε το παιδί του. Αργότερα όμως επικρά-

151. Α.Ε.Σ. αρ. 23. Λεπτομερώς περί «ίσου» πραγματευόμαστε στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου.

152. Βλ. Ξ. Αντωνιάδη, Ιδιοκτησιακό καθεστώς και αγοραπωλησία ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Σκύρο «Επετ. Κέντρ. Ερεύν. Ιστ. Ελλην. Δικαίου» Ακαδημίας Αθηνών, τ. 29-30, 1982-83, Αθήναι 1990, σ. 91 (στη συνέχεια: Αντωνιάδη, Ιδιοκτησιακό).

153. Προικοσύμφωνα 6/7/1750 και 21/10/1754, (Παράρτημα, αρ. 14, 16).

τησε το χωριστό προικοσύμφωνο κυρίως για τις θυγατέρες και σε μικρότερο αριθμό για τους γιούς.

Το προικοσύμφωνο ήταν ιδιωτικό έγγραφο. Καθώς στη Σκύρο, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας δεν ετηρούντο νοταριακοί κώδικες ούτε βιβλία μεταγραφής των συμβολαίων, όλα τα συμφωνητικά ήταν εμμάρτυρα ιδιωτικά έγγραφα, συντασσόμενα αδιακρίτως από νοτάριους ή περιστασιακούς γραφείς. Τα συντασσόμενα από τον νοτάριο ή τα φέροντα την υπογραφή του Επισκόπου ή των δημογερόντων, δεν είχαν αυξημένη νομική ισχύ ή χαρακτήρα δημόσιου εγγράφου. Αυτό ίσχυε και για τις κύριες συμβολαιογραφικές πράξεις, όπως οι διαθήκες και τα προικοσύμφωνα¹⁵⁴.

Τα σκυριανά προικοσύμφωνα της τουρκοκρατίας ακολουθούσαν συνήθως ένα προκαθορισμένο τύπο, παρμένο ασφαλώς από κάποιο τυπικό που φύλαγαν οι κληρικοί στα ιερά τους βιβλία¹⁵⁵. Γράφονται σχεδόν πάντα σε φύλλο μεγάλων διαστάσεων, περίπου 30X25 εκ., και είναι μάλλον βραχύλογα και συνοπτικά. Χαρακτηρίζονται στην επικεφαλίδα ή μέσα στο κείμενο ως «προικοσύμφωνα» (προικοσύφ'νο) αλλά και ως «προικοδοτικά» ή «προικοδωρητικά» γράμματα ή ακόμα ως «συμβόλαια γράμματα». Σε ένα παλαιό προικοσύμφωνο της 11/12/1581, ο προικοδότης πατέρας δηλώνει ότι στην προίκα της θυγατέρας του περιλαμβάνονται όλα τα περιουσιακά στοιχεία που είχε το «προικιερό» της προαποθανούσης μητέρας της. Τον όρο όμως «προικιερό» δεν συναντήσαμε σε κανένα μεταγενέστερο έγγραφο. Πάντως η ποικιλία των ως άνω χαρακτηρισμών δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται σε καμιά ουσιαστική διαφορά και εκφράζει μάλλον τις αντιλήψεις και το ύφος του συντάκτη γραφέα.

Για τη μελέτη αυτή ερευνήσαμε 138 σκυριανά προικώα έγγραφα. Από αυτά 4 μόνο είναι του ΙΣΤου αιώνα, τα 28 είναι του ΙΖου αιώνα, τα 82 του ΙΗου αιώνα και τα 24 της πρώτης εικοσαετίας του ΙΘου αιώνα. Από το σύνολο, μόνο 58 έχουν χρονολογία και υπογραφές. Τα 44 είναι χρονολογημένα αλλά ανυπόγραφα και τα 36 είναι αχρονολόγητα και ανυπόγραφα.

Το σκυριανό τυπικό προικοσύμφωνο είναι μάλλον απλό και εύληπτο, εξαρτώμενο απόλυτα από τις γραμματικές γνώσεις και το ύφος του συντάκτη-γραφέα.

154. Αντίθετα, στη Σύρο π.χ. τα προικοσυμβόλαια ήταν υποχρεωτικά καντζηλερικά, και στη Χίο νοταριακά βλ. Δρακάκη, Σύρος, σ. 245, Βισβίζη, Σχέσεις, σ. 13. Βλ. όμως για Τσακωνιά και Πελοπόννησο, Μακρυμίχαλου, Τσακωνικά, σ. 311.

155. Πρβλ. και Βισβίζη, Περί προικίων, σ. 22.

Αρχίζει πάντα με τη θεία επίκληση: «Εἰς το ὄνομα του πατρός και του υἱοῦ και του ἁγίου πνεύματος, της κυρίας και ἀληθοῦς υπερευλογημένης ἐνδόξου θεοτόκου και ἀειπαρθένου Μαρίας». Σε αρκετά, μετά τη Θεοτόκο προστίθενται και «πάντες οἱ ἅγιοι» ἢ ἀκόμα και ο «ἅγιος ἐνδόξος μεγαλομάρτυς Προκόπιος», του οἰοίου το ὄνομα, ἀγνωστο σχεδόν στη Σκύρο¹⁵⁶ συνδέθηκε ἀπό ευχετική διάθεση με την προκοπή των μελλονύμφων¹⁵⁷.

Στη συνέχεια οἱ προικοδότες γονεῖς δηλώνουν την ταυτότητά τους και την προικοδοτική τους διάθεση: «Ὅθεν καγώ... και η ἐμή συμβία... ποιούμεν το παρόν προικοσύμφωνον της γνησίας ἡμῶν θυγατρὸς...» και συνεχίζουν παρέχοντας ἀρχικά «το ἀπειρον ἔλεος του Θεοῦ και την ευχήν των γονέων». Και ἔπειτα, ἀπό ὅσα τους χάρισε ο Θεός («ἐξ ὧν ο Θεός ἐδωρήσατο») διαθέτουν και καταγράφουν τα προικιά συνήθως μετά την εἰσαγωγική ἐνδειξη «αρχή». Μετά τη λεπτομερή περιγραφή των προικίων, ἀκινήτων και κινητῶν, ἐπαναλαμβάνεται η ευχή των γονιῶν και το προικοσύμφωνο κλείνει με τη χρονολογία και τις υπογραφές των μαρτύρων.

Ελάχιστα προικοσύμφωνα ἔχει συντάξει και υπογράψει ο ἴδιος ο προικοδότης, ὄντας ἐγράμματος ιερέας¹⁵⁸. Ἀπό το σύνολο των 58 χρονολογημένων και ἐνυπόγραφων προικοσύμφωνων τα 14 ἔχουν συνταχθεῖ ἀπό τους κατὰ καιροὺς νοτάριους της χώρας, οἱ οἱοῖ και υποσημειώνονται με τον τίτλο τους¹⁵⁹. Ἄλλα 18 ἔχουν συνταχθεῖ ἀπό κληρικούς (ιερεῖς και ιερομόναχους) και ἄλλα 11 ἀπό λαϊκούς γραφεῖς, οἱ οἱοῖ μετά το ὄνομά τους δηλώνουν τη διπλή ιδιότητα του γραφέα και μάρτυρα με το καθιερωμένο «γράφω και μαρτυρώ». Τα υπόλοιπα δεν ἔχουν ἐνδειξη γραφέα.

Ο ἴδιος ο προικοδότης σπανιότατα υπογράφει, ἔστω και διὰ χειρός γραφέως¹⁶⁰.

156. Στη Σκύρο, παρά το πλῆθος των ἐκκλησιῶν, δεν υπάρχει οὔτε μία στο ὄνομα του ἁγίου Προκοπίου. Οὔτε σχετικό τοπωνύμιο υπάρχει στο νησί.

157. Βλ. και Μακρυμίχαλου, Τσακωνικά προικοσύμφωνα, σ. 312.

158. Βλ. τα προικοσύμφωνα της 29/5/1705 (Παράρτημα, ἀρ. 11) και της 25/2/1790 (Α.Ε.Σ. ἀρ. 118).

159. Ἀπό τους 8 σκυριανούς νοτάριους της περιόδου 1630-1832 μόνο των 4 τελευταίων ἔχουμε ιδιόχειρα προικοσύμφωνα, ἥτοι: ιερομόναχου Παχώμιου (1759-1763), ιερέως Νικολάου (1765-1772), παπα-Σταμάτη Σαμιώτη (1781-1792) και Δημήτριου Τζικούρη (1802-1821). Ἀπό τα δημοσιευόμενα στο Παράρτημα ἐγγράφα βλ. τα υπ' ἀριθ. 18, 20, 21, 26, 30.

160. Ὅπως ἄλλωστε δεν υπογράφουν οἱ συμβαλλόμενοι και στα λοιπά συναλλακτικά ἐγγράφα, προφανῶς ἀπό ἀγνοια. Ξ. Ἀντωνιάδη, Δικαιοπρακτικά ἐγγρα-

Έτσι μόνο στο προικοσύμφωνο της 20/10/1792 το ζεύγος των προικοδοτών διά χειρός γραφέως «βεβαιώνουν τα άνωθεν»¹⁶¹, ενώ σε ορισμένα προικοσύμφωνα αδελφών προς αδελφή, οι προικοδοτούντες ιδιοχείρως υπογράφουν και «υπόσχονται τα άνωθεν»¹⁶².

Ακολουθούν οι υπογραφές των μαρτύρων, ιδιοχείρως ή διά χειρός γραφέως. Οι μάρτυρες κυμαίνονται από 1 έως 6, οι οποίοι μετά το όνομά τους προσθέτουν το ρήμα «μαρτυρώ»¹⁶³. Είναι συνήθως ανάμικτοι, κληρικοί και λαϊκοί. Οι ιερείς προσθέτουν πάντα το εκκλησιαστικό τους οφίκιο (οικονόμος, σακελάριος κ.λ.π.) οι δε λαϊκοί σημειώνουν, αν έχουν, τον τίτλο του αξιώματός τους (βοεβόδας, γέροντας, γραμματικός)¹⁶⁴.

Πολύ λίγα σχετικώς είναι τα προικοσύμφωνα που επιβεβαιώνει και υπογράφει ο επίσκοπος Σκύρου, είτε στην αρχή του εγγράφου είτε στο τέλος πριν από τις υπογραφές των μαρτύρων¹⁶⁵.

II. Το «ίσον»

Αυτά ως προς τα ενυπόγραφα προικοσύμφωνα. Όπως είπαμε όμως υπάρχει και μεγάλος αριθμός προικίων εγγράφων που είναι αχρονολόγητα και κυρίως ανυπόγραφα.

Και ως προς μεν την έλλειψη χρονολογίας, το ζήτημα δεν είναι ιδιαίτερα σοβαρό, αφενός μεν γιατί ο συσχετισμός με πρόσωπα και πράγματα της εποχής και το είδος της γραφής, επιτρέπουν τη χρονολογική τοποθέτηση με προσέγγιση μερικών δεκαετιών¹⁶⁶, αφετέρου δε γιατί η έλλειψη ακριβούς χρονολογίας δεν δημιουργεί στο θέμα της μελέτης μας ανυπέρβλητα εμπόδια.

φα Σκύρου «Επετ.Κέντρ.Ερευν.Ιστ.Ελλην.Δικαίου» Ακαδημίας Αθηνών, τ. 27-28, 1980-83, Αθήνα 1985, σ. 310 (στη συνέχεια: Αντωνιάδη, Δικαιοπρακτικά).

161. Προικοσύμφωνο 20/10/1792 (Παράρτημα, έγγρ. 23).

162. Προικοσύμφωνα 21/7/1763 και 24/9/1805 (Παράρτημα, έγγρ. 19 και 27).

163. Εξαίρεση αποτελεί το προικοσύμφωνο της 20/10/1792 στο οποίο υπογράφουν 9 μάρτυρες, 4 ιερείς, 3 γέροντες και 2 λαϊκοί. (Παράρτημα, έγγρ. 23).

164. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα της 21/10/1754, 20/10/1792, 25/4/1819 (Παράρτημα, έγγρ. 16, 23, 30).

165. Διαθήκη Δεκεμβρ. 1616, επίσκοπος Μεθόδιος (1612-1633), δύο προικοσύμφωνα της 29/5/1705, επίσκοπος Καλλίνικος (1700-1708), προικοσύμφωνα 15/10/1759 και 20/10/1792, επίσκοπος Ιωάσαφ (1767-1797) (Παράρτημα, αρ. 1, 11, 23). Βλ. και Β. Ατέση, Ιστορία Εκκλησίας της Σκύρου, Αθήναι 1963 (Εκδ. Εταιρ. Ευβοϊκών Σπουδών), σ. 48, 57, 71.

166. Την τοποθέτηση αυτή έχει επιχειρήσει σε πολλά τέτοια έγγραφα ο συλλέ-

Ως προς την έλλειψη όμως υπογραφής το πρόβλημα είναι αποφασιστικής σημασίας. Γιατί δημιουργεί σοβαρές αμφιβολίες για αυτή καθεαυτή την εγκυρότητα, την κατάταξη και τελικά την αποδοχή ενός μεγάλου αριθμού προικίων εγγράφων, τα οποία δεν είναι δυνατό να αγνοηθούν και τα οποία δεν αποκλείεται να σχετίζονται με την εθιμική γαμήλια διαδικασία της Σκύρου.

Πράγματι σύμφωνα με όσα έχει διασώσει η προφορική παράδοση και έχει καταγράψει ο παλαιός σκυριανός ιστορικός Μιχαήλ Κωνσταντινίδης «προ της τελετής του γάμου συντάσσεται επίσημον συμβόλαιον συμφώνως προς το αρχικόν κατα τους αρραβώνας «ίσον», ήτοι τον κατάλογον των προικίων»¹⁶⁷. Αναλυτικότερος ο επίσης σκυριανός ιστορικός Δημήτριος Παπαγεωργίου αναφέρει ότι: «προ του αρραβώνος οι γονείς της νύμφης διά συγγενούς στενού αποστέλλουσι προς τους του γαμβρού σχέδιον του συνταχθησομένου προικοσυμφώνου την παραμονήν του γάμου. Το σχέδιον τούτο, εν ω εν πάσει σαφηνεία τα της προικός ορίζονται, καλούσιν «ίσον». Γενομένου δεκτού του ίσου τούτου και ορισθέντος του χρόνου της στέψεως, ο αρραβών επισημοποιούμενος κοινολογείται». Στη συνέχεια ο Παπαγεωργίου παραθέτει «τοιούτον ίσον ή προσύμφωνον της προμάμμης του συνταχθέν το 1735»¹⁶⁸. Το παρατιθέμενο αυτό «ίσον» είναι ανυπόγραφο προικοσύμφωνο. Τα ίδια τέλος επαναλαμβάνει αργότερα και η λαογράφος Νίκη Πέρδικα γράφοντας ότι «όταν η προξενιά γίνει δεκτή, θα στείλουν από της νύμφης το «ίσον», κατάλογο δηλαδή που γράφει τα προικιά της νύμφης, ρούχα, χτήματα, στολίδια, σπίτια. Το ίσο το πάει ο προξενητής με έναν από το σπίτι της νύμφης, μπάρμπα, πατέρα, αδελφό. Αν συμφωνήσουν τότε ο αρραβώνας είναι τελειωμένος»¹⁶⁹.

Κατά συνέπεια το προικοσύμφωνο που θα καταρτιζόταν πριν από τη στέψη έπρεπε να περιλαμβάνει ακριβώς τα προικιά που είχαν καταγραφεί στο «ίσον», το οποίο επομένως θεωρούταν «ίσον και απαράλλακτον» του προικοσυμφώνου. Και από κεί κατά πάσα πιθανότητα καθιερώθηκε και η ονομασία του ως «ίσου»¹⁷⁰.

Έγγραφα ρητά χαρακτηριζόμενα ως «ίσα» διαθέτει ελάχιστα το αρχείο μας.

κτης του αρχείου μας Ζαχαριάς Αντωνιάδης, που σαν πλησιέστερος προς την εποχή ήταν σε θέση να γνωρίζει πολύ περισσότερα. Βλ. σχ. τα δημοσιευόμενα στο Παράρτημα έγγραφα υπ' αρ. 4, 6, 22.

167. Κωνσταντινίδης, Η νήσος Σκύρος, σ. 164.

168. Παπαγεωργίου, Ιστορία της Σκύρου, σ. 146.

169. Πέρδικα, Σκύρος, Α, 109.

170. Πάντως ο όρος «ίσον» ήταν γνωστός από τη βυζαντινή πρακτική με την έννοια του σχεδίου: 'Ισον ή ιδιωτικόν ήτοι σχεδάριον. Βασιλ. 22, 1, 31, σχ. 3.

Το πρώτο είναι του έτους 1630. Είναι ανυπόγραφο και τιτλοφορείται: «Το ίσον της Φροσύνης». Αρχίζει με τη φράση: «Ταύτα εισίν τα πράγματα άπερ μέλλομαι δούναι της θυγατρός ημών Φροσύνης» και συνεχίζει με την καταγραφή των προικιών. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην τελευταία σελίδα του δίφυλλου εγγράφου υπάρχει σημείωση: «Το προικοσύμφωνο της Φροσύνης του Ντεμένιγου»¹⁷¹. Ένα άλλο ακόμα είναι το ανυπόγραφο «ίσον προικοσυμφώνου» του έτους 1674 με το οποίο «εις το όνομα του Θεού» οι γονείς δίνουν στη θυγατέρα τους ως προίκα τα εκεί περιγραφόμενα πράγματα¹⁷². Ένα τρίτο τέλος είναι το επίσης ανυπόγραφο αλλά και αχρονολόγητο τοποθετούμενο με σχετική ακρίβεια γύρω στο 1790. Τιτλοφορείται «ίσον του προικοσυμφώνου της Μαρίας» και αρχίζει απευθείας με την απαρίθμηση των προικιών¹⁷³. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις είναι βέβαιο πως βρισκόμαστε μπροστά σε εξακριβωμένα «ίσα» που επιβεβαιώνουν την εθιμική πρακτική που περιγράφουν οι ιστορικοί μας.

Υπάρχει επίσης ένας μικρός αριθμός υποσχετικών προικοσυμφώνων για τα οποία έχουμε ήδη μιλήσει. Στα προικοσύμφωνα αυτά που χρονολογικά περιορίζονται στο τέλος του ΙΣΤ και τις αρχές του ΙΖ αιώνα, αντί της συνηθισμένης δήλωσης των προικοδοτών «δίδομεν εις προίκα» δηλώνεται ότι «υποσχόμεθα δούναι εις προίκα». Μολονότι για τα προικία αυτά έγγραφα, χρονολογημένα-ενυπόγραφα ή όχι, έχουμε δεχτεί ότι είναι κανονικά προικοσύμφωνα που αντιπροσωπεύουν ίσως έναν από τους τρόπους σύστασης της προίκας, τα αναφέρουμε εδώ γιατί η απλή «υπόσχεση» (και όχι η «δότηση») της προίκας, είναι πλησιέστερη προς το χαρακτηρισμό του ίσου ως καταλόγου της μέλλουσας προίκας.

Πριν προχωρήσουμε σε σκέψεις για το χαρακτηρισμό του πλήθους των υπόλοιπων ανυπόγραφων προικίων εγγράφων, θεωρούμε σκόπιμο να σημειώσουμε ότι το «ίσον», σαν σημείωμα ή κατάλογος προικιών, δεν είναι μοναδικό σκυριανό φαινόμενο. Παρόμοια έγγραφα με διάφορες ονομασίες συνηθίζονταν και σε άλλους τόπους. Στις Κυκλάδες ένα παρόμοιο αμάρτυρο σημείωμα που περιέγραφε τα περιουσιακά στοιχεία που θα αποτελούσαν την προίκα της νύφης, ήταν γνωστό με τον όρο «αβαντάριο» (*inventario*), το οποίο ορισμένοι συγγραφείς έχουν ταυτίσει με το σκυριανό «ίσον»¹⁷⁴. Στην Αθήνα ανάλογο έγγραφο είναι γνωστό ως

171. Α.Ε.Σ. αρ. 23.

172. Παράρτημα, αρ. 9.

173. Παράρτημα, αρ. 22.

174. Βισβίτζη, *Περί προικίωνων*, σ. 21, 31, Πετροπούλου, *Έγγραφα Σίφνου*, σ. 110.

«ξωφύλλω»¹⁷⁵, ενώ σε άλλα μέρη ως σκίντζο, σκαρτζοφύλλι, ξεστοίχι¹⁷⁶. Το σημαντικότερο πάντως είναι ότι στα σημειώματα αυτά η υπογραφή δεν ήταν απαραίτητη και αρκετά τέτοια δημοσιευμένα έγγραφα είναι ανυπόγραφα¹⁷⁷.

Παρά τα δεδομένα αυτά η ομαδική κατάταξη των ανυπόγραφων και αμάρτυρων προικίων εγγράφων του αρχείου μας στην κατηγορία των «ίσων» δεν παύει να παρουσιάζει δυσχέρειες. Σε κάθε περίπτωση πάντως τα έγγραφα αυτά δεν μπορεί να είναι παρά προικοσύμφωνα ή ίσα.

Η άποψη ότι είναι οριστικά προικοσύμφωνα έχει υπέρ αυτής το ότι όλα σχεδόν τα ανυπόγραφα προικία έγγραφα, χρονολογημένα ή αχρονολόγητα, δεν διαφέρουν σε τίποτε, στη μορφή και στο περιεχόμενο, από τα κανονικά προικοσύμφωνα. Στο κείμενό τους χαρακτηρίζονται ως προικοσύμφωνα και σχεδόν κανένα από αυτά δεν έχει μορφή απλού καταλόγου. Αρχίζουν με τις θεοσεβείς επικλήσεις και τη δήλωση των ταυτοτήτων και συνεχίζουν με τη λεπτομερή περιγραφή των προικίων ακινήτων και κινητών με την καθιερωμένη σειρά και τάξη¹⁷⁸. Λείπουν μόνον οι υπογραφές των συντακτών και των μαρτύρων, για την έλλειψη των οποίων δεν παρέχεται καμιά εξήγηση. Πολύ περισσότερο που σε όλα τα συναλλακτικά έγγραφα οι μάρτυρες αποτελούσαν το κύριο στοιχείο εγκυρότητας, αφού οι συμβαλλόμενοι, κατα κανόνα αγράμματοι, δεν υπογράφουν σχεδόν ποτέ¹⁷⁹. Αλλά και αν ακόμα δεχτούμε ότι η προίκιση δεν θεωρούταν σύμβαση αλλά μονομερής πράξη για την οποία αρκούσε η δήλωση της ταυτότητας του προσώπου, έχουμε την αντίθετη ένδειξη της βασικότερης μονομερούς δικαιοπραξίας, της διαθήκης, στην οποία η παρουσία μαρτύρων ήταν απαραίτητη¹⁸⁰. Ακόμα και στις δωρεές της εποχής, στις οποίες η έλλειψη αποδοχής του δωρεοδόχου, έδινε

175. Τα δημοσιευμένα ξωφύλλια φέρουν σχεδιασμένο το σημείο του σταυρού και στις τέσσερις γωνίες του τα γράμματα IC-XC-NI-KA (Ιησούς Χριστός Νικά). Βλ. Βισβίτζη, ό.π., σελ. 56. Απόδειξη για τα κοινά πρότυπα που χρησιμοποιούσαν είναι το γεγονός ότι τα ίδια αυτά σημεία φέρουν και ορισμένα σκυριανά προικία έγγραφα, όπως το δημοσιευόμενο της 8/10/1755 (Παράρτημα, αρ. 17) και δύο ακόμα αδημοσίευτα του 1760 και της 21/9/1765.

176. Βισβίτζη, ό.π., σελ. 30, 33, 60, 73.

177. Βισβίτζη, ό.π., σελ. 19, 27, 57, Πετροπούλου, ό.π., σελ. 389.

178. Βλ. π.χ. τα ανυπόγραφα «ίσα» του 1790 και της 17/8/1674 (Παράρτημα, αρ. 22 και 9) σε σύγκριση με τα προικοσύμφωνα της 29/5/1705 και 21/7/1763 (Παράρτημα, αρ. 11 και 19).

179. Αντωνιάδη, Ιδιοκτησιακό, σ. 89.

180. Αντωνιάδη, Διαθήκες, σ. 124.

χαρακτήρα μονομερούς χαριστικής πράξης, υπάρχει πάντοτε η παρουσία και υπογραφή μαρτύρων¹⁸¹.

Αλλά και η άποψη ότι πρόκειται για «ίσα» διαθέτει σοβαρά επιχειρήματα. Όπως είπαμε ήδη, το συντασσόμενο ίσο προσκόμιζε στην οικογένεια του γαμπρού στενότετος συγγενής της μελλόνυμφης και συνήθως ο ίδιος ο προικοδότης πατέρας, του οποίου η παρουσία και ο προφορικός λόγος κάλυπτε πλήρως την έλλειψη της υπογραφής, την οποία άλλωστε κατά κανόνα δεν ήξερε να βάλει. Στην ίδια μάλιστα αδυναμία βρισκόταν και η άλλη πλευρά λόγω της γενικής αγραμματοσύνης, και έπρεπε κάποιος εγγράμματος να αναλάβει να διαβάσει το ίσο. Εξάλλου η τυπική ομοιότητα του ίσου με το προικοσύμφωνο μπορεί να δικαιολογηθεί αν αναλογισθούμε ότι ο συντάκτης του ίσου δεν είχε υπόψη του παρά το μοναδικό πρότυπο του προικοσυμφώνου το οποίο και επαναλάμβανε. Το ότι δεν το τιτλοφορούσε επίσημα ως «ίσον» είναι μάλλον χωρίς σημασία, αφού δεν επρόκειτο για επίσημο συμβόλαιο αλλά για απλή εθιμική πράξη. Ιδιαίτερη τέλος σημασία αποδίδουμε στο γεγονός ότι ο παλαιός ιστορικός Δ. Παπαγεωργίου θεωρεί ανεπιφύλακτα ως «ίσον» το δημοσιευόμενο στο βιβλίο του ανυπόγραφο προικοσύμφωνο της προμάμης του.

Μιά επιφύλαξη που θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε είναι η έλλειψη αντιστοιχίας μεταξύ των διασωθέντων ίσων και προικοσυμφώνων. Πράγματι εάν τα ανυπόγραφα προικώα έγγραφα που βρέθηκαν στο αρχείο μας ήσαν τα προσύμφωνα («ίσα») των οριστικών προικοσυμφώνων που θα συντάσσονταν την παραμονή του γάμου, θα έπρεπε λογικά τα «ίσα» να αντιστοιχούν προς ισάριθμα προικοσύμφωνα, πολλά από τα οποία θα είχε διασώσει το αρχείο. Ωστόσο ο επίμονος έλεγχος των χειρογράφων με σύγκριση των βασικών στοιχείων (χρονολογία, προικιζόμενη, προικοδότες, γαμπρός κ.λ.π.) ελάχιστες περιπτώσεις αντιστοιχίας απέδωσε¹⁸². Δεν αποκλείεται ωστόσο να οφείλεται αυτό είτε στην καταστροφή

181. Αντωνιάδη, Δικαιοπρακτικά, σ. 300.

182. Τέτοια αντιστοιχία θα μπορούσε να διαπιστωθεί ανάμεσα στα προικοσύμφωνα της 26/4/1802 και 25/4/1819 (Παράρτημα, αρ. 26 και 29) αν δεν το απαγόρευε η χρονική απόσταση που τα χωρίζει. Είναι προφανές ότι το πρώτο είχε συνταχθεί όταν η προικιζόμενη ήταν βρέφος (ή πολύ μικρή, ευθύς μετά το θάνατο της μητέρας της) και υπό μορφή προικοσυμφώνου εξέφραζε τη διανομή της μητρικής κληρονομιάς, με τη συμμετοχή πεθερού και γυναικαδέλφης. Όταν όμως «έφθασε εις ηλικίαν νόμιμον ώστε και να την υπανδρεύσωμεν» συντάχθηκε το δεύτερο, πλουτισμένο ίσως με στοιχεία της πατρικής περιουσίας. Αποκλείεται

των ίσων μετά τη σύνταξη του οριστικού είτε στη διατήρηση του ίσου ως οριστικού προικοσυμφώνου.

Εκείνο που έχει κεφαλαιώδη σημασία είναι ότι αν στα έγγραφα αυτά αρνηθούμε την ιδιότητα του «ίσου» θα πρέπει κατ' ανάγκη να αναγνωρίσουμε πλήρη νομική ισχύ προικοσυμφώνου σε ανυπόγραφα και αμάρτυρα προικώα έγγραφα, παρά το γενικό κανόνα του εμμάρτυρου τύπου των ιδιωτικών συμφώνων.

Το παρήγορο είναι ότι οι αμφιβολίες αυτές δεν δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στη μελέτη του θεσμού της προίκας στη Σκύρο. Είναι πέρα από κάθε αμφιβολία ότι το σύστημα του «ίσου» εφαρμοζόταν στο νησί καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Το βεβαιώνει η συνεχισθείσα πρακτική που αφηγούνται οι παλαιοί σκυριανοί ιστορικοί και το επισφραγίζουν τα λίγα αλλά αναμφισβήτητα ίσα που προαναφέραμε. Αν και το πλήθος των υπόλοιπων διασωθέντων ανυπόγραφων και αμάρτυρων (και εν πολλοίς αχρονολόγητων) προικίων εγγράφων του αρχείου μας είναι «ίσα» ή απλώς ανυπόγραφα προικοσύμφωνα, ίσως να έχει λιγότερη σημασία από τη σημασία που έχουν οι ποικίλες πληροφορίες που μας παρέχουν.

III. Το «μπουλετί»

Ένας ιδιαίτερος σκυριανός τύπος εγγράφου ήταν το λεγόμενο «μπουλετί», στο οποίο και θα αναφερθούμε ειδικότερα ως προς το ρόλο του ως προικώου εγγράφου.

Ο όρος, εισαχθείς πιθανώς στη περίοδο της βενετοκρατίας του νησιού, προέρχεται από το ιταλικό «bulletino» που σημαίνει δελτίο, σημείωμα, απόδειξη¹⁸³. Η σωρεία των μπουλετιών που έχει διασώσει το σκυριανό αρχείο, δείχνει πως ήταν ευρύτατης χρήσης στη Σκύρο σ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και πως η εφαρμογή του στηριζόταν σε αναγνωρισμένη τοπική συνήθεια.

Στη συνηθισμένη του μορφή ήταν κι αυτό —όπως και το ίσον— ένας κατάλογος περιουσιακών στοιχείων, τα οποία όμως ανήκαν ή αναλογούσαν στο δικαιούχο, όχι ειδικά λόγω προίκας, αλλά γενικότερα από κάποια νόμιμη αιτία. Γι' αυτό και το χρησιμοποιούσαν σε διάφορες νομικές πράξεις που αφορούσαν παραχώρηση ομάδας αγαθών, κινητών ή ακινήτων.

Γνώρισμα του μπουλετιού είναι πως, μολονότι κατάλογος πραγμάτων, δεν

επομένως το πρώτο να είναι το «ίσον» και το δεύτερο το οριστικό προικοσύμφωνο, αλλά απλώς επιβεβαιώνουν τις ανωτέρω σκέψεις μας για το συνδυασμό προίκας και διανομής.

183. Στα σκυριανά έγγραφα το συναντούμε ως μπουλετίον ή μπουλετί και ως πουλετίον ή πουλετί.

συνδέεται απαραιτήτως¹⁸⁴ με άλλη κύρια νομική πράξη της οποίας να αποτελεί παράρτημα, αλλά συνηθέστατα ενσωματώνει αυτή ταύτη την κύρια πράξη. Συντάσσεται δηλαδή μπουλετί ως: δωρητήριο, διανεμητήριο, προικοσύμφωνο, διαθήκη κ.λ.π.

Συνηθέστερες περιπτώσεις ήταν η σύνταξη μπουλετιού για τη διανομή επίκοινων κληρονομικών πραγμάτων ή για την εν ζωή διανομή της περιουσίας από τους γονείς προς τα παιδιά τους¹⁸⁵. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση πρόκειται καθαρά για τη νομική μορφή της νέμησης ανιόντος (*divisio parentis inter liberos*) για τη συσχέτιση της οποίας με την προίκιση των παιδιών, ιδίως των αρρένων, έχουμε αναφερθεί στο οικείο κεφάλαιο.

Τη μελέτη αυτή ενδιαφέρει ειδικά η χρησιμοποίηση του μπουλετιού ως προικώου εγγράφου. Υπάρχουν πράγματι έγγραφα, ρητά χαρακτηριζόμενα ως μπουλετιά τα οποία δεν διαφέρουν σε τίποτα από τα κοινά προικοσύμφωνα. Τέτοιο π.χ. είναι το από 15/12/1823 που συνέταξε ο πατέρας για την κόρη του και περιλαμβάνει όλα τα συνήθως προικιζόμενα είδη και τιτλοφορείται ως «ίσον μπουλετί της θυγατρός μου», που σημαίνει ίσως πως ήταν σχέδιο προικοσυμφώνου ή ίσου. Επίσης το μπουλετί της 28/10/1795 που συνδέεται με ρήτρα αρραβώνος¹⁸⁶ καθώς και τα προαναφερθέντα δύο ταυτόχρονα μπουλετιά της 26/5/1808 που καταρτίζει το ζεύγος Κυριαζή για τους δύο γιούς του και αρχίζουν με τη θεία επίκληση όπως όλα τα προικοσύμφωνα¹⁸⁷. Σαφέστατη τέλος σύνδεση μπουλετιού και προίκας βλέπουμε στο «μπουλετί του υιού μου Δημήτρη» της 11/1/1781 που αρχίζει με τη δήλωση «εγώ η Μαρία η Κυριαζίνα προικίζω τον υιόν μου Δημήτρη»¹⁸⁸.

Ως εκ του χαρακτήρος του, το μπουλετί δεν ακολουθούσε κατά κανόνα τον πανηγυρικό τύπο των προικοσυμφώνων και διαθηκών, αλλά ήταν καταφανώς απλούστερο. Συνήθως επιγράφεται ως «μπουλετί» στο όνομα του δικαιούχου (μπουλετί του υιού μου, μπουλετί του Τζικούρη κ.λ.π.). Αρχίζει και τελειώνει με την περιγραφή των παραχωρούμενων ακινήτων και κινητών, χωρίς άλλες προ-

184. Υπάρχουν πάντως πράξεις διανομής που παραπέμπουν σε μπουλετί (Α.Ε.Σ. αρ. 131) ή μπουλετιά που παραπέμπουν σε πράξη διανομής.

185. Βλ. π.χ. τα μπουλετιά της 30/6/1766, 9/3/1791 (Α.Ε.Σ. αρ. 101, 121) και της 26/5/1808 (Παράρτημα, αρ. 28).

186. Παράρτημα, αρ. 24.

187. Παράρτημα, αρ. 28.

188. Παράρτημα αρ. 21.

σθήκες, παραλειπόμενου ορισμένες φορές ακόμα και του ονόματος του παραχωρούντος.

Εξαιρέση αποτελούν τα προαναφερθέντα προικώα μπουλετιά που προτάσουν τις εισαγωγικές τυποποιημένες φράσεις των προικοσυμφώνων. Κατ' εξαιρέση επίσης ορισμένα μπουλετιά θέτουν την παραχώρηση υπό τον όρο της γεροτροφίας ή της εξόφλησης χρέους. Υποθέτουμε εξάλλου ότι δεν είναι τυχαίο πως τα προικώα μπουλετιά αφορούν στην πλειονότητά τους προίκιση γιών και όχι θυγατέρων.

Λίγα σχετικώς μπουλετιά είναι αχρονολόγητα και εντελώς ανυπόγραφα. Τα άλλα φέρουν χρονολογία και υπογραφές 2-5 μαρτύρων. Σε ένα μάλιστα, της 9/3/1796, άγνωστο για ποιό λόγο, υπογράφουν 14 μάρτυρες: Ο επίσκοπος, ο γραφέας, 4 ιερείς οφικιάλοι και 8 λαϊκοί εκ των προκρίτων¹⁸⁹. Σπανιότερα επιβεβαιώνει το μπουλετί ο επίσκοπος Σκύρου. Γενικά πάντως τα μπουλετιά είναι γραμμένα σε φύλλο μικρότερων διαστάσεων (περίπου 22X15 εκ.) και η όλη εμφάνισή τους προδίνει κάποια προχειρότητα, ιδίως εκείνων που έχουν γραφτεί από τον ίδιο το διαθέτη ή από ανώνυμους γραφείς, σε αντίθεση με τα λίγα και συστηματικότερα που έχει συντάξει ο νοτάριος της εποχής¹⁹⁰.

Σημειώνουμε τέλος πως μολονότι μνεία μπουλετιού έχουμε συναντήσει σε έγγραφο του 1650¹⁹¹, ο μεγάλος αριθμός των μπουλετιών του αρχείου μας ανήκει στην μετά το 1750 περίοδο. Τη δε διατήρησή τους επί πολλά χρόνια μετά την απελευθέρωση, μαρτυρούν επίσημα τρία πολύτιμα μπουλετιά του έτους 1838 που συντάχθηκαν αυθημερόν, στις 27/5/1838, από τον συμβολαιογραφούντα ειρηνοδίκη Σκύρου, ο οποίος τα χαρακτηρίζει και τα τιτλοφορεί ως «πουλετιά». Με τα δύο πρώτα η Άννα της Μίχενας, χήρα Γ. Λεβέντη, μοιράζει την κινητή και ακίνητη περιουσία της, τη δική της και του θανόντος ανδρός της, προς τους δύο γιούς της, τον Δημήτρη και τον Ιωάννη, «κατά το τοπικόν έθος» και καταγράφει τα παραχωρούμενα στον καθένα, απειλώντας με επιτίμια όποιον ήθελε επιχειρήσει να τα ανατράψει. Με το τρίτο η χήρα αφήνει «τα γεροντικά πράγματα» που είχε κρατήσει αμοίραστα, προς την εγγονή της Άννα, κόρη του πρεσβύτερου γιού της Δημήτρη, με τη συμφωνία να τη φροντίζει αυτή «ζωής και θανάτου». Στο περιεχόμενο των σημαντικών αυτών εγγράφων μπορούμε να αναγνωρίσουμε βα-

189. Παράρτημα, αρ. 25.

190. Πρβλ. για σύγκριση το μπουλετί της 28/10/1795 (Παράρτημα, αρ. 24) με το μπουλετί της 26/5/1808 (Παράρτημα, αρ. 28).

191. Κρίση γερόντων του 1658 (Α.Ε.Σ. αρ. 28).

σικά μεν τις πράξεις της νέμησης ανιόντος (*divisio parentis inter liberos*) και κατά δεύτερο λόγο διατάξεις προίκισης και διαθήκης. Πράγμα που επιβεβαιώνει την αρχική διαπίστωσή μας για την πολυσήμαντη χρήση των μπουλετιών που επιχωρίαζε ασφαλώς στη Σκύρο σ' όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ' ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

I. Τα προικιά

Αντικείμενο της προίκας μπορεί να είναι κάθε περιουσιακό στοιχείο δεκτικό συναλλαγής και μεταβίβασης. Στην έννοια αυτή εμπίπτουν τα ενσώματα αγαθά, κινητά και ακίνητα, τα ζώα, οι ομάδες πραγμάτων, οι επιχειρήσεις, τα χρήματα καθώς και οι απαιτήσεις και τα δικαιώματα. Επίσης τα ιδανικά μερίδια επί των πραγμάτων αυτών.

Όλα αυτά τα είδη αντιπροσωπεύονται στα σκυριανά προικοσύμφωνα στα οποία μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις γενικές κατηγορίες προικιών. Η πρώτη και αρχική, χωρίς ειδική ένδειξη περιλαμβάνει τα ακίνητα, αστικά και αγροτικά. Ακολουθεί η δεύτερη με τον τίτλο «μέσα του οσπιτίου» που περιέχει τα κάθε λογής κινητά. Στην τρίτη τέλος συγκαταλέγονται οι ομάδες πραγμάτων (ζώα, αλώνη, χρήματα) οι απαιτήσεις και τα δικαιώματα.

Στα απαριθμούμενα αγαθά υπάρχει σαφής ιεράρχηση κατά κατηγορίες¹⁹². Όπως είπαμε ήδη, μετά την εισαγωγική ένδειξη «αρχή» καταγράφονται τα διάφορα προικιά με την ακόλουθη κατά κατηγορία σειρά:

1. Ακίνητα

α) Στην κατηγορία των ακινήτων προηγούνται τα σπίτια. Πρώτα το σπίτι στο Κάστρο¹⁹³ με την ακριβή θέση του (Βίγλα, Επισκοπή, Παλάτι κ.λ.π.) και ύστερα τα «οσπίτια» στον Προβακά¹⁹⁴ και στις άλλες περιοχές του χωριού

192. Ν. Βαρσάμου, Σκυριανά προικοσύμφωνα των χρόνων της τουρκοκρατίας, εφημ. «Σκυριανά Νέα», φ. 171/Ιανουάρ. 1991.

193. Στην τουρκοκρατία τα μικρά σπίτια στο Κάστρο (καστράκια) χρησιμοποιούνταν συνεχώς λόγω του κινδύνου των πειρατών. Μετά την απελευθέρωση εγκαταλείφθηκαν και καταστράφηκαν εντελώς. Κωνσταντινίδη, Η νήσος Σκύρος, σ. 132.

194. Ο χώρος ανάμεσα στις δύο πόρτες του Κάστρου και κατ' επέκταση τα εκεί

(Σαρούς, Αραβδόπετρα, Κρόκος, Λάλαρες, Άγιος Μηνάς, Χριστός του Μίγα κ.λ.π.) προσδιορίζόμενα με τους πλησιαστές και με τη διευκρίνιση αν είναι κατώγεια, ανώγεια ή ανωγοκάτωγα¹⁹⁵. Εμβαδόν ή όγκος δεν αναφέρεται.

Εδώ ανήκουν και τα διάφορα οικόπεδα (σπιτότοποι, μαγαζότοποι, μελισσότοποι, πατητότοποι), τα «λιακά» (ηλιακωτά, δώματα) και τα χαλάσματα ή ρειπόσπιτα. Επίσης τα «μαγαζιά», αποθήκες κρασιού στο Γιαλό. Στη συνέχεια οι πατήδες (πατητήδες), τα παράσπιτα (αποθήκες) και οι φούρνοι. Επίσης οι κατούνες (αχυρώνες, σταύλοι) είτε στην αστική περιοχή (Κοχύλια, Τρικλήσια, Κοντύλι) είτε σε αγροτική (Κατούνες, Τραχύ κ.λ.π.), συνήθως με το χυτό (μικρό κτίσμα για σταύλισμα) και τον περίβολό τους, καθώς και τα αλώνια, σπάνια δε και τα εργαστήρια¹⁹⁶.

6) Ακολουθούν τα κτήματα: περιβόλια, αμπέλια, άμμουδες (αμπέλια ή μποστάνια στην αμμουδερή άκρη του κάμπου), κλείσματα (περιφραγμένοι αγροί στις χορτονομές), ελιές (ελαιώνες) και μερικές φορές οι μάντρες (χορτονομές). Τέλος καταγράφονται ένα προς ένα τα διάφορα χωράφια με την τοποθεσία τους και τους πλησιαστές, ενώ ορισμένα προσδιορίζονται με τα δέντρα που έχουν και ιδίως τις συκιές και τους συκάμινους (μουριές) και σπανιότερα με την έκταση τους σε ζευγαριές ή με την απόδοσή τους σε μόδια ή πινάκια¹⁹⁷. Αξιοπρόσεκτο είναι το πλήθος των χωραφιών τα οποία συνήθως ξεπερνούν τα δέκα και στα πλουσιότερα προικοσύμφωνα τα τριάντα και σαράντα, σκορπισμένα σ' όλη την έκταση του νησιού απ' τη μιά άκρη ως την άλλη¹⁹⁸.

σπίτια («προβακάδες»). Ν. Ξανθούλη, Τοπωνυμικό Σκύρου, Αθήνα 1984, σ. 173.

195. Λόγω της στενότητας του χώρου, στη Σκύρο ίσχυε ανέκαθεν η οριζόντια ιδιοκτησία. Βλ. σχ. τα προικοσύμφωνα του 1720 και 11/8/1800: «σπίτιον κάτωθεν της αδελφής της» (Α.Ε.Σ. αρ. 68 και 148).

196. Δεν είναι πάντα σαφές αν αναφέρεται στο κτίσμα ή στην επιχείρηση του εργαστηρίου. Έτσι στο προικοσύμφωνο της 8/10/1755 όπου η μνεία του εργαστηρίου γίνεται μετά το σπίτι (Παράρτημα, αρ. 17) πρόκειται για το κτίσμα. Στο προικοσύμφωνο όμως της 24/9/1805 (Παράρτημα, αρ. 27) όπου στον προτελευταίο στίχο αναφέρεται: «και από το μερδικό μου στο ελαιοτριβείο να παίρνει το μισό» δεν αποκλείεται να αναφέρεται στην επιχείρηση.

197. Προικοσύμφωνο 1630: «χωράφια μοδίων δύο μιά μεριά και άλλη και στην Απιά χωράφια πινακίων πέντε» (Α.Ε.Σ. αρ. 23). Τα μόδια και πινάκια ήταν μονάδες μέτρησης σιτηρών.

198. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα της 16/7/1749 και 25/4/1919 (Παράρτ. αρ. 13, 29).

Όπως είπαμε το κάθε κτήμα προσδιορίζεται συνήθως ατομικά μέσα στο προικοσύμφωνο. Σπάνια είναι η παραπομπή σε άλλο έγγραφο (μπουλετί ή άλλο προικοσύμφωνο)¹⁹⁹. Πολλές φορές ο προικοδότης παραθέτει περισσότερα ισάξια κτήματα και αφήνει την επιλογή είτε μόνο στον προικολήπτη είτε σε συμφωνία με κάποιον άλλον ενδιαφερόμενο²⁰⁰. Δεν είναι ασυνήθιστη και η γενική ή αόριστη αναφορά σε ομάδα κτημάτων, όπως π.χ. «τα χωράφια όσα και αν ευρίσκονται, φραγμένα και ανάφραγα»²⁰¹. Συναντάται τέλος και ρητός αποκλεισμός από ορισμένο κτήμα που εκφράζεται με το επίρρημα «εξόχως»²⁰².

2. Μέσα του σπιτιού

Στη συνέχεια χωρίς διακοπή, με την ένδειξη «τα μέσα του οσπιτίου» σημειώνονται αριθμητικά τα κινητά πράγματα, τα οποία μπορούμε να ξεχωρίσουμε στις ακόλουθες υποκατηγορίες:

α) Έπιπλα: σεντούκια (απλά, κυπαρισένια, συντεφένια, καρίτικα), καναβέτες, μαρνέρες, τραπέζια.

β) Είδη στρωμνής και στολισμού: παπλώματα (μεταξωτά, λευκά ή χρωματιστά, σταμπαδένια, σαλονικιά), στρώματα (δίμιτα, στουπίτικα), στρωματόντυσες, σεντόνια (σκέτα, κεντιστά, σκοπελίτικα), προσκεφαλάδες, προσκέφαλα (κεντιστά, καμπουχένια, ατλαζένια), μαχραμάδες, ταβλομάντηλα, βαγιόλια, καθώς και τα πεύκια (χαλιά).

γ) Είδη ρουχισμού²⁰³: ρούχο, φουστάνια με προσδιορισμό χρώματος και υφάσματος (μενεβίσι, οξύ, μεταξωτό, πουχασένιο, μιστριώτικο, σκοπελίτικο), πουκάμισα σε μεγάλη ποικιλία (ολομέταξα, με το μάλαμα, λινά, στένια), καπουχάδες (χρυσοί, χρωματιστοί), γιαλαμπιά, μεντενοί, γιανελιά, καμιζόλια, γούνες, γουνέ-

199. Προικοσύμφωνο 11/12/1581: «όσα διαλαμβάνει το προικιερό της μάνας της» (Α.Ε.Σ. αρ. 10).

200. Προικοσύμφωνο 1724: «αμπέλια τέσσερα να διαλέγη να παίρνει τα δύο» (Α.Ε.Σ. αρ. 77). Και 21/10/1754: «χωράφια εις την Κουρβουλιά να τα μοιράζονται με τον αδελφόν μου». (Παράρτημα, αρ. 16).

201. Προικοσύμφωνο 1650 και 8/10/1755 (Παράρτημα, αρ. 6 και 17).

202. Βλ. π.χ. προικοσύμφωνο Σεπτ. 1636 και 1645 (Παράρτημα, αρ. 3 και 5).

203. Για τα διάφορα είδη της γιορτινής και καθημερινής φορεσιάς λεπτομερής οδηγός είναι το βιβλίο της Αγγ. Χατζημιχάλη, *Ελληνική λαϊκή τέχνη, Σκύρος*, (Αθήναι 1925) σ. 60 επ. (Στη συνέχεια: Χατζημιχάλη, Σκύρος). Επίσης της Αλ. Λάμπρου, *Σκυριανές φορεσιές*, Αθήνα 1994.

λες, μπόλιες συνήθως σε μέτρα, φουτάδες, (πολίτικος, σκυριανός) μαγνάδια, ασημοζούναρα, ζωνάρια (μουκατεμί), βρακιά (πουχασένιο, μεταξωτό), καβάδια (οξύ, καμουχένιο, σαρασερένιο), κάρτσες (μενεβίσιες, ρούχινες), μαντήλια. Και σπανιότερα είδη ατομικού στολισμού, όπως τα σκολαρίκια (ζύγια-ζεύγη) και τα δαχτυλίδια²⁰⁴.

δ) Σκεύη: ταψιά, σοφραλίδικα, ταβάδες, σινιά, μαστραπάδες, κρεοντήρια, καστανιές, λεγένια, μπρίκια, παγούρια, γουδιά, τηγάνια, σαχίνια, τετζερέδες, βαβάθες, γιολταβάδες, μπακιρικά, χαλκώματα, χαρανιά (της ρακής με το λολά και του ποταμού), ποροστιές, σούβλες, τεροξύστες, καντάρια.

ε) Εργαλεία: δικέλια, αξίνη, τζεκούρι, σκεπάρνι, βατοκόπι, υνί.

στ) Δοχεία: πιθάρια, κρασοπίθαρα, τεροπίθαρα (συνήθως χωσμένα εμπρός από το σπίτι, στην αυλή ή κάτω από τη σκάλα), βαρέλια, βυτίνες (αλοιφτές ή αλοιφτες), βυτινάρια.

3. Ομάδες πραγμάτων

α) Στα ζώα περιλαμβάνονται τα αιγοπρόβατα που αναφέρονται ομαδικά²⁰⁵, δοσμένα συνήθως σε κάποιον κολλίγα²⁰⁶. Αριθμητικά αναφέρονται τα γελάδια και τα καματερά (ζευγαρόβοδα) καθώς και τα υποζύγια (άλογα, μουλάρια, γαϊδούρια) που καμιά φορά προσδιορίζονται με το χρώμα ή την ηλικία τους. Ομαδικά πάντως προικίζονται και τα μελίσσια, αόριστα²⁰⁷ ή κατ' αριθμό²⁰⁸.

β) Τα μετρητά αναφέρονται αριθμητικά σε γρόσια ή ασλάνια που ήταν ισότιμα²⁰⁹.

204. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται φυσικά και οι φορεσιές του γαμπρού (ρούχα, πουκάμισα, καβάδι κ.λ.π.) τις οποίες συνήθως συναντούμε στο τέλος του προικοσύμφωνου ανάμεσα σε άλλα πράγματα. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα της 7/7/1750, 9/3/1770, 25/4/1819 (Παράρτημα, αρ. 15, 20, 29).

205. Προικοσύμφωνο 6/12/1664: «πρόβατα σφαχτά ότι βρεθούνε το σημάδι μου» Προικοσύμφωνο 13/3/1743: «από τα γιδοπρόβατά μου να γίνουν τρία μερδικά, να έχη τα δύο». Προικοσύμφωνο 21/7/1763: «πρόβατα που μας ευρίσκονται τα μισά». (Παράρτημα, αρ. 8, 12, 19).

206. Προικοσύμφωνο 20/10/1792: «και τα σφαχτά όπου έχομε του Μανώλη Σαχλή» (Παράρτημα, αρ. 23).

207. Προικοσύμφωνο 6/12/1664: «μέλισσες ότι μου βρεθούνε» (Παράρτ. αρ. 8).

208. Προικοσύμφωνα 26/4/1802 και 25/4/1819: «και μέλισσες 20» (Παράρτημα, αρ. 26 και 29).

209. Συνήθως 50-100. Βλ. όμως και 500 στο προικοσύμφωνο της 26/4/1802 ή και 1500 στο προικοσ. 25/4/1819 (Παράρτημα, αρ. 26 και 29).

γ) Τελευταία αναφέρεται η «αλώνη του σπιτιού» για την οποία θα μιλήσουμε ιδιαίτερα πιο κάτω.

δ) Κάπου εδώ στην τελευταία αυτή κατηγορία σημειώνονται και οι τυχόν προικιζόμενες απαιτήσεις²¹⁰ καθώς και το δικαίωμα χρήσης του νερόμυλου κατα την τοπική συνήθεια. Ο μύλος χαρακτηρίζεται ως «αφεντικός» ή «καλογερικός» και η χρήση του παραχωρείται για μία ή δύο βδομάδες²¹¹.

Αυτή σε γενικές γραμμές ήταν η καθιερωμένη τάξη, η οποία, όπως είναι φυσικό, δεν ετηρείτο πάντα με την ίδια συνέπεια. Πρέπει πάντως να δεχτούμε ότι οι νοτάριοι και οι ιερωμένοι γραφείς των προικοσυμφώνων προσπαθούσαν να την τηρήσουν με επιμέλεια, βοηθούμενοι ασφαλώς από τα διαθέσιμα υποδείγματα. Απαιτούσε οπωσδήποτε υπομονή και επιμονή για να καθοδηγούνται οι κατά κανόνα αμόρφωτοι προικοδότες στη συνεπή απαρίθμηση και σωστή κατάταξη. Από εκεί προφανώς προέρχεται και ο μεγάλος αριθμός από ανακολουθίες και παραλείψεις, τις οποίες ο συντάκτης προσπαθεί να καλύψει με πρόσθετες εγγράφες. Δεν είναι λίγα πράγματι τα προικοσύμφωνα στα οποία μετά την τελική ευχή ή ακόμα και μετά την ημερομηνία (και σπανιότερα στο περιθώριο) συναντούμε προσθήκες παραλειφθέντων προικιών²¹², ενώ αντικατάσταση ειδών βρίσκουμε ακόμα και μετά τις υπογραφές των μαρτύρων²¹³. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται για προικιά που ο προικοδότης ξέχασε να αναφέρει στη σειρά τους ή δεν ήσαν περασμένα στο «ίσο» και αποφάσισε να τα δώσει την τελευταία στιγμή αυτοθέλητα ή πιεζόμενος για να κλείσει το συνοικέσιο.

Μόλις χρειάζεται να λεχθεί ότι όλα τα είδη που εκθέσαμε λεπτομερώς ανωτέρω, δεν περιέχονται φυσικά σε όλα τα προικοσύμφωνα. Τόσο οι κατηγορίες των προικιών όσο και ο αριθμός τους ποικίλει, όπως είναι ευνόητο, ανάλογα με την κοινωνική θέση και την οικονομική κατάσταση της φαμίλιας της νύφης αλλά και του γαμπρού. Στις προυχοντικές οικογένειες τα προικοσύμφωνα είναι πλούσια σε

210. Προικοσύμφωνο 25/4/1819: «και πεντακόσια γρόσια έτι όπου έχομεν εις Μανώλη Τζορδιά να κτίζει το οσπίτιόν της» (Παράρτημα, αρ. 29).

211. Προικοσύμφωνο 7/7/1750: «και μύλον μίαν βδομάδα εις τον Σκορδά» (Παράρτημα, αρ. 15). Προικοσύμφωνο 26/4/1802: «και μύλο από τον αφεντικόν μίαν εβδομάδα» (Παράρτημα, αρ. 26).

212. Βλ.σχ. στο προικοσύμφωνο της 12/9/1794: «και δύο βδομάδες μύλον εις το Σιρίβλι» (Α.Ε.Σ. αρ. 125). Βλ. επίσης τα προικοσύμφωνα της 7/7/1750 και Ιουλίου 1760. (Παράρτημα, αρ. 15, 18).

213. Βλ.σχ. στο προικοσύμφωνο του Νοεμβρ. 1616 όπου ένα πεύκι, μιά κούπα και χίλια άσπρα αντικαθίστανται με περιβόλι. (Α.Ε.Σ. αρ. 17).

ακίνητα, σε «μέσα του σπιτιού» και ιδίως σε πολυτελή ρουχισμό και σε μετρητά²¹⁴. Στις ασθενέστερες τάξεις το περιεχόμενο είναι φτωχότερο, ενώ σε προικοσύμφωνα ποιμενικών οικογενειών βλέπουμε να πλεονάζουν τα «σφαχτά» και να εμφανίζονται επαγγελματικά είδη, όπως το μαντροχάλκωμα, το μαντροπίθαρο και το σημάδι²¹⁵.

II. Η αλώνη του σπιτιού

Ειδικότερα για την «αλώνη» του σπιτιού, η σκυριανή μοναδικότητά της επιβάλλει να επιμείνουμε περισσότερο στην ανάπτυξή της. «Αλώνη» ή και «αλούνη» λέγεται στη Σκύρο, το σύνολο των περίτεχνων σκευών, που αναρτημένα στους τοίχους ή στολισμένα στα ράφια των τοίχων και του τζακιού (της σκυριανής φ'γούς) αποτελούν τη διακόσμηση του κύριου χώρου του σκυριανού σπιτιού²¹⁶. Τα σκεύη αυτά, όλα σχεδόν ξενόφερτα, είναι τριών βασικών κατηγοριών: α) Κεραμικά (πιάτα, πιατέλες, σκουτέλες, λαίγια, μπουρνιές, καστριανά κ.λ.π.) β) Γυαλικά, δηλαδή πορσελάνες, κρύσταλα, γυάλινα (φαρφουριά, λέχικα, λιάπικα, δοχεία, μπουκάλια, μαστραπάδες κ.λ.π.) και γ) Μετάλλινα από χαλκό, μπρούτζο ή κασίτερο (σινιά, ταψιά, ταβάδες, λεγένια, κρεοντύρια, παγούρια, μπρίκια, λύχνοι κ.λ.π.).

Η συνήθεια στολισμού των σκευών αυτών, επίμονα διατηρούμενη σχεδόν αναλλοίωτη μέχρι σήμερα, είναι παλαιότατη, αναγόμενη στα χρόνια της τουρκοκρατίας, αφού την πρόσεξαν σαν ιδιόρρυθμη σκυριανή πολυτέλεια οι περιηγητές Ch. Gouffier (1776) και W. Leacke (1800)²¹⁷. Κατά πάσα πιθανότητα, τα

214. Βλ. π.χ. τα προικοσύμφωνα της 16/7/1749, 21/10/1754, 25/4/1819 (Παράρτημα αρ. 13, 16, 29).

215. Το μαντροχάλκωμα περιλάμβανε τα χαλκώματα (καζάνια κ.λ.π.) της μάντρας που χρησιμοποιούσαν στη γαλακτοκομία και τυροκομία. «Σημάδι» λέγεται το ειδικό σήμα που χάραζαν στα αυτιά των βοσκημάτων για διάκριση και αναγνώριση. Κάθε τσοπάνικη οικογένεια είχε δικό της ιδιόκτητο σημάδι κατοχυρωμένο αλλά δεκτικό μεταβίβασης. Παπαγεωργίου, Ιστορία της Σκύρου, σ. 118. Βλ. και προικοσύμφωνο 6/12/1664: «πρόβατα σφαχτά ότι μου βρεθούνε το σημάδι μου» (Παράρτημα, αρ. 8). Επίσης το προικοσύμφωνο της 25/5/1687: «και χάρκουμα της μάντρας» (Παράρτημα, αρ. 10). Επίσης το μπουλετί της 30/12/1807: «δίνω και το σημάδι μου και το μαντροχάλκουμα» (Α.Ε.Σ. αρ. 164).

216. Μ. Φαλτάιτς, Σκύρος, Αθήνα (χ.χ), σ. 144, Ν. Ξανθούλη, Σκύρος, Αθήναι 1992, σ. 86 επ.

217. Βλ. σε Αντωνιάδη, Περιηγητές, σ. 153, 160.

διάφορα οικιακά σκεύη που αρχικά για πρακτικούς λόγους τα ακουμπούσαν στα ράφια των τοίχων, ώθησαν τη σκυριανή νοικοκυρά να διαλέξει τα καλύτερα ανάμεσά τους και να τα στολίσει στα ράφια, στους τοίχους και στη φ'γού, ώστε να τους δώσει μόνιμο διακοσμητικό χαρακτήρα²¹⁸, εξοικονομώντας συγχρόνως πολύτιμο χώρο μέσα στο στενόχωρο σκυριανό σπίτι.

Κάνει εντύπωση το γεγονός ότι τα είδη αυτά, με την εξαίρεση των χάλκινων σκευών, μολονότι σημαντικής αξίας και επιτηδευμένης φροντίδας, δεν απαριθμούνται στα προικοσύμφωνα αλλά εντάσσονται στη γενική έννοια της αλώνης ως ομάδα πραγμάτων. Το ίδιο συμβαίνει και στις διαθήκες. Και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο σπάνια ανακαλύπτουμε στο σκυριανό αρχείο, καταγραφή, κατονομασία και περιγραφή των επί μέρους σκευών της αλώνης. Πολύ περισσότερο που οι επ' αυτών συναλλαγές (πωλήσεις, δωρεές, ανταλλαγές) οι οποίες ασφαλώς υπήρχαν, δεν υποβάλλονταν στις διατυπώσεις του έγγραφου τύπου που ίσχυε για τα ακίνητα²¹⁹.

Η εντύπωση επιτείνεται όταν βλέπουμε να απαριθμούνται ένα προς ένα, κοινά εργαλεία, όπως το δικέλι και η αξίνη ή ακόμα οι πυροστιές και οι σούβλες, τα οποία ήταν βεβαίως χρήσιμα και δαπανηρά την εποχή εκείνη, αλλά δεν μπορεί να υπερτερούσαν από τα πολυτελή φαρφουριά και κεραμικά της αλώνης. Η υπόθεση πως η αλώνη περιλάμβανε μόνο τα λουσάτα κεραμικά και γυαλικά στη «φ'γού της στολής» έρχεται σε αντίθεση με την κρατούσα γνώμη πως στην αλώνη συγκαταλέγονταν όλα ανεξαιρέτως τα σκεύη που συγκροτούσαν «το βιός του σπιτιού»²²⁰.

Απορία επίσης καταλείπει και η συνηθέστατη προικοδότηση όχι ολόκληρης της αλώνης αλλά της μισής²²¹, της άλλης μισής προοριζόμενης προφανώς για

218. Χατζημιχάλη, Σκύρος, σ. 48.

219. Εξαίρεση αποτελεί ένα βεβαιωτικό της 15/8/1765 στο οποίο μνημονεύονται 12 παλαιά λαϊνία και 15 τζανάκια καστριανά. (Α.Ε.Σ. αρ. 99). Επίσης μια αδημοσίευτη δήλωση της 25/7/1765 στην οποία καταγράφονται: 10 λαϊνία του Καρτάλη, 8 λέχικα, 9 λέχικα μικρά, 5 μεγάλα κωνιάτικα, 1 στανίτικο, 10 πιάτα άσπρα, 9 σκουτέλια κολλάτα, 1 καθρέφτης κόκκινος.

220. Χατζημιχάλη, Σκύρος, σ. 49, Ξανθούλη, Σκύρος, σ. 86, Μ. Φαλτάιτς, Η αλώνη του σκυριανού σπιτιού, «Ελλην. Λαϊκή Τέχνη», Σεπτ. 1972.

221. Αυτό παρατηρείται σε όλα σχεδόν τα δημοσιευόμενα στο Παράρτημα προικοσύμφωνα θυγατέρων. Αλλά και σε προικοσύμφωνα γιών (Παράρτημα, αρ. 7, 12) όπως και σε ίσα και μπουλετιά (Παράρτημα, αρ. 9, 28).

άλλη θυγατέρα ή γιά τα «γεροντικά» των γονέων. Γιατί θεωρούμε ιδιαίτερα δύσκολη μιά δίκαιη διαλογή ενός πλήθους συλλεκτικών αντικειμένων ποικίλης αξίας.

Δεν είναι άσκοπο να σημειώσουμε τέλος ότι σε ορισμένα προικοσύμφωνα συναντούμε τον όρο «συγύρισις του οσπιτίου». Συγκεκριμένα το προικοσύμφωνο γιού της 20/10/1792 ενώ δεν κάνει λόγο για «αλώνη» αναφέρει «την συγύρισιν του οσπιτίου μας τα εδικά μου να είναι όλα εδικά του και της γυναικός μου τη μισή»²²². Στο δε αδημοσίευτο προικοσύμφωνο της 24/9/1805, ενώ στους στίχους 16-17 μνημονεύεται «μέσα του οσπιτίου τα όσα μου ευρίσκονται τα του σεντουκιού και συγυρίσεως όλης να παίρνει τα μισά», στον τελευταίο στίχο 21 προσθέτει «και την αλώνη του οσπιτίου την μισήν». Με βάση τις ενδείξεις αυτές νομίζουμε ότι η «συγύρισις» δεν συμπίπτει εντελώς με την «αλώνη» αλλά παραπέμπει κυρίως στην οικοσκευή που εμπεριέχει ίσως τα μη ειδικώς μνημονευόμενα έπιπλα. Γιατί πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στην κατηγορία των επίπλων που περιέχουν τα σκυριανά προικοσύμφωνα δεν μνημονεύονται ποτέ τα άλλα γνωστά σήμερα σαν παραδοσιακά ξύλινα έπιπλα, όπως οι κρεβατσούλες, οι καναπέδες, οι σκάμνες, τα σκαμνιά κ.λ.π. των οποίων όχι μόνο η καλλιτεχνική αξία αλλά και η παλαιότητα θεωρείται πιθανότατα²²³.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

Η ΤΥΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

Ι. Διαρκούντος του γάμου

Όσο διαρκούσε ο γάμος, η προίκα ανήκε στην προικισθείσα σύζυγο. Τη διαχείριση όμως των προικίων και την κάρπωσή τους είχε ο σύζυγος, ο οποίος έφερε και τα βάρη του γάμου.

Ζήτημα γεννάται αν γιά τα προικία ίσχυε το αναπαλλοτρίωτο, απόλυτα ή με περιορισμούς. Αν θεωρήσουμε πειστική την απάντηση της δημογεροντίας Σκύρου στα σχετικά ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης του 1833, κατά την οποία η συνήθεια συμφωνούσε με το νόμο, έπεται ότι η προικία περιουσία ήταν κοινή της οικογένειας και αναπολλοτρίωτη²²⁴. Όλες σχεδόν οι απαντήσεις των άλλων

222. Παράρτημα, αρ. 23.

223. Μ. Φαλτάιτς, Σκυριανή ξυλοτεχνία, «Ελλην. Λαϊκή Τέχνη», 1973.

ελληνικών τόπων συμφωνούν στο ότι η προίκα δεν μπορούσε να εκποιηθεί παρά μόνο για κατεπείγουσες ανάγκες ή χρέη και μάλιστα με συναίνεση και των δύο συζύγων.

Το αρχείο μας δεν προσφέρει δυστυχώς ξεκάθαρη απάντηση, γιατί στις δεκάδες των ερευνηθέντων γυναικείων πωλητηρίων συναντούμε όλες τις ενδεχόμενες λύσεις. Υπάρχουν βασικά τα πωλητήρια με τα οποία η σύζυγος πουλάει προικώα της κτήματα «συναινέσει του ανδρός» ή «με το θέλημα του ανδρός»²²⁵. Υπάρχουν όμως και πωλητήρια εκποίησης προικιών που γίνονται «εκουσία βουλή και θελήσει» της πωλήτριας χωρίς μνεία συγκατάθεσης του συζύγου²²⁶. Το κακό μάλιστα είναι ότι δεν είμαστε βέβαιοι αν υπήρχε σύζυγος και αν ζούσε²²⁷. Εξάλλου στα περισσότερα από τα πωλητήρια αυτά, τα εκποιούμενα κτήματα χαρακτηρίζονται ως «πατρικά» ή «μητρικά» και κυρίως ως «γονικά», που δεν σημαίνει κατ' ανάγκη πως ήταν και «προικώα»²²⁸. Σε αρκετά πωλητήρια εμφανίζονται ως πωλητές και οι δύο σύζυγοι («ημείς το ανδρόγυνον») που δηλώνουν ότι έχουν στην ιδιοκτησία τους τα εκποιούμενα χωρίς ν' αναφέρουν τους δικαιοπάροχους²²⁹, ενώ σε

224. Maurer, Ο ελληνικός λαός, σ. 155.

225. Πωλητήριο 2/4/1524: «εκουσία μου βουλή, γνώμη και προαιρέσει και με βουλή του ανδρός μου πιπράσκομε τα προικώα χωράφια μου...» (Α.Ε.Σ. αρ. 1). Πωλητήριο 21/3/1653: «έχοντας υπό των εμών γονέων κοιμητήριο, το έδωσα μετά θελήματος του ομοζύγου μου αυθεντός» (Α.Ε.Σ. αρ. 27). Πωλητήριο 31/3/1789: «ομού με τον άνδρα μου, έχοντας χωράφιον προικίον μας».

226. Πωλητήριο 12/5/1539: «Δίδω με το ίδιον θέλημά μου χωράφι, το έχω προικίον» (Α.Ε.Σ. αρ. 3). Πωλητήριο 1/6/1539: «Με εκουσία μου βουλή και θελήσει δίδου κλείσμα, το έχω προικίον» (Α.Ε.Σ. αρ. 4).

227. Έτσι στα ανωτέρω πωλητήρια της 12/5/1539 και 1/6/1539 πωλήτριες είναι «η Άννα του ποτέ Μαυρομάτη» και «η Καλή του ποτέ Καπελέτη», που εκ πρώτης όψεως φαίνεται να ήσαν χήρες. Αλλά αυτό δεν είναι βέβαιο γιατί στη Σκύρο οι παντρεμένες γυναίκες δηλώνονται σχεδόν πάντα με το επώνυμο του πατέρα και όχι του συζύγου. Εξαίρεση αποτελεί το ενυπόθηκο δάνειο της 31/8/1673, όπου δανειζόμενη είναι «η Ευφροσύνη του Κόκκινου και συμβία Γεωργίου Αγή» (Α.Ε.Σ. αρ. 37).

228. Πατρομητρικά: Δωρητήρια 20/6/1670, 6/11/1753 (Α.Ε.Σ. αρ. 35, 94). Γονικά: Δωρητήριο 21/3/1798 (Α.Ε.Σ. αρ. 133), πωλητήριο 18/8/1678 (Α.Ε.Σ. αρ. 40).

229. Βλ. π.χ. συμφωνητικό της 9/8/1797: «ημείς το ανδρόγυνον, έχοντας ένα οσπίτιον...» (Α.Ε.Σ. αρ. 130).

άλλα η συμβαλλόμενη γυναίκα προβαίνει στην εκποίηση μαζί με τα παιδιά της ή ακόμα με το θέλημα του πατέρα της²³⁰.

Προκειμένου για τα ανδρικά πωλητήρια, ούτε οι ανωτέρω γενικές διακρίσεις είναι δυνατές. Γιατί εκτός εκείνων που ενεργούν «με τη συμβία» τους, για τους υπόλοιπους δεν ξέρουμε ούτε αν ήταν ελεύθεροι, έγγαμοι ή χήροι, ούτε ποιά ήταν ή ιδιοκτησιακή προέλευση εκείνων που εκποιούσαν. Στις σπάνιες περιπτώσεις που ο σύζυγος εκποιεί δικό του «προικίον» κτήμα, μνεία συναίνεσης της συζύγου δεν υπάρχει²³¹.

Το μόνο θετικό συμπέρασμα από τις περιγραφές αυτές είναι ίσως ότι η ύπανδρη γυναίκα στη Σκύρο μπορούσε να διαθέσει την προικία περιουσία της. Χρειαζόταν όμως κατά κανόνα και τη συγκατάθεση του συζύγου της, η οποία εκφραζόταν είτε με ρητή σχετική δήλωση («με το θέλημα του ανδρός μου») είτε με την εμφάνιση του αντρόγυνου στο σχετικό μεταβιβαστικό συμφωνητικό.

Δεν είναι σαφές αν για την εκποίηση των προικίων υπήρχε ο περιορισμός της επείγουσας ανάγκης²³². Το γεγονός ότι σε αρκετά πωλητήρια βλέπουμε αναφορά σε ύπαρξη χρεών ή σε «χρείαν και ανάγκην» αποτελεί μιά σοβαρή ένδειξη για την ισχύ του περιορισμού²³³, δεν πείθει όμως ότι αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση, αφού στα περισσότερα σχετικά πωλητήρια, μνεία εκτάκτων περιστάσεων δεν υπάρχει.

Ο σύζυγος μόνος του δεν είχε το δικαίωμα να εκποιήσει προικία περιουσιακά στοιχεία της γυναίκας του. Αν υπήρχε ανάγκη την οποία δεν κάλυπτε η δική του περιουσία, έπρεπε να πείσει τη γυναίκα του να προβεί στην εκποίηση προικίων της ή να τα εκποιήσουν και οι δύο μαζί ως αντρόγυνο.

Όσο διαρκούσε ο γάμος, τη διαχείριση και την επικαρπία της προικίας περιουσίας της γυναίκας του είχε ο σύζυγος. Αυτός τη νεμόταν («έχω εις το ζάπτι

230. Πωλητήριο 2/2/1727: «Καγώ με τα παιδιά μου έχοντας χρέη και μη δυνάμενοι να τα βγάλουμε επουλήσαμε το οσπίτιό μας στο Κάστρο» (Α.Ε.Σ. αρ. 79). Πωλητήριο 31/3/1789: «Ημείς το αντρόγυνον έχοντας χωράφιον προικιό μας το πουλούμεν από την σήμερον με θέλημα του πατέρα μας».

231. Βλ. π.χ. τα πωλητήρια της 16/2/1540 και 2/3/1540 (Α.Ε.Σ. αρ. 7 και 8).

232. Βλ. και Αρμεν.Εξάβ. 4, 11, 1.

233. Πωλητήριο 11/3/1659: «με το να ευρεθεί χρέος και να με τραβούν οι γέροντες διά τα χαράτσια του ανδρός μου, επούλησα στανικώς το σπίτι μου» (Α.Ε.Σ. αρ. 29). Πωλητήριο 3/3/1728: «Από την σήμερον πουλώ διά χρέος του πατρός μου το χωράφι...» (Α.Ε.Σ. αρ. 80).

μου»)²³⁴ και την εκμεταλλευόταν με δική του επιμέλεια και ευθύνη. Εάν εξ αιτίας του επερχόταν φθορά ή καταστροφή του προικώου, όφειλε να αποκαταστήσει τη ζημιά. Χαρακτηριστική επ' αυτού είναι η εκκλησιαστική κρίση του Αυγούστου 1706 που επιβάλλει στον πεθερό να αποζημιώσει τη χήρα νύφη του, της οποίας προικώα μετρητά είχε «φθείρει» ο γιός του και άντρας της²³⁵. Επίσης το πωλητήριο χωραφίου της 16/2/1540, στο οποίο ο πωλητής σύζυγος, μολονότι θεωρεί το εκποιούμενο ως «προικίον» του, προβλέπει ότι αν η γυναίκα του το διεκδικήσει ως «δικό» της, να αποζημιώνεται από την ατομική του περιουσία²³⁶.

Το προικώο κτήμα μπορούσε να ανταλλαγεί ελεύθερα με ισάξιο κτήμα, το οποίο και έμπαινε στη θέση του ανταλλαγέντος, υποκείμενο στους σχετικούς περιορισμούς. Τέτοιο συναλλαγμό μαρτυρεί ένα συμφωνητικό της 5/12/1743 με το οποίο ο Δημήτρης του Μίγδου και η συμβία του Καλή του Ξένου «έχοντας χωράφιον εις τον Κάμπο το κάμνουν συναλλαγμόν...». Η συμμετοχή της συμβίας μας επιτρέπει να θεωρήσουμε το εναλλασσόμενο ως προικώο²³⁷.

Η ανταλλαγή μπορούσε να γίνει και μεταξύ των συζύγων, αρκεί να μην υπήρχε καταφανής διαφορά αξίας προς όφελος του ενός των συζύγων, γιατί τότε η ανταλλαγή υπέκρυπτε δωρεά, οι δε δωρεές μεταξύ συζύγων απαγορεύονταν κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο²³⁸. Στη Σκύρο όμως δεν ξέρουμε αν εφαρμόζοταν η απαγόρευση.

Εντυπωσιακή είναι η περίπτωση ανταλλαγής μεταξύ συζύγων που περιέχεται σε ένα μεταγενέστερο σκυριανό συμβόλαιο της 18/3/1873 με το οποίο η σύζυγος ανταλλάσσει χωράφι «περιελθόν εις αυτήν εκ προικός» με χωράφι του ανδρός της «εχόντων αμφοτέρων ίσην αξίαν». Στη συνέχεια ορίζεται ότι η ανταλλαγή έγινε «προς το συμφέρον της γυναικός» και ότι το χωράφι που πήρε «θα θεωρείται ως προίκα». Οι όροι αυτοί εκφράζουν πιστή εφαρμογή των όρων της *permutatio dotis* του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου που επέβαλαν α) να μη ζημιώνεται με την ανταλλαγή η γυναίκα (*si mulieri utile sit*) και β) να καθίσταται προικώο το κτήμα που

234. Βλ. πωλητήριο 10/1/1723: «έχοντας οσπίτιον από την γυναίκα μου προικισμένον εις το ζάπτι μου» (Α.Ε.Σ. αρ. 76).

235. Εκκλησιαστική κρίση 8/1706 (Α.Ε.Σ. αρ. 52).

236. Πωλητήριο 16/2/1540: «Αν ίσως πειράξει η συμβία μου και ειπή πως είναι από δικό της να έχει να πληρώνεται από τα καλά μου» (Α.Ε.Σ. αρ. 7).

237. Όμοια είναι και τα ανταλλακτικά της 22/4/1711 και 9/8/1717 (Α.Ε.Σ. αρ. 60 και 130).

238. Αρμεν.Εξάβ. 4, 14, 1: «Μεταξύ ανδρός και γυναικός ουκ έρρωται δωρεά».

έπαιρνε η γυναίκα (αντ' αυτού έχειν εν προικί)²³⁹. Μολονότι δεν έχουμε γραπτές αποδείξεις, δεν θα αποτελούσε υπερβολή να δεχτούμε την εθιμική εφαρμογή τους στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Είπαμε ήδη ότι τα ανταλλασσόμενα έπρεπε να είναι ίσης αξίας. Αν υπήρχε διαφορά, ο κύριος του μικρότερης αξίας την κάλυπτε με μετρητά. Σαφή μαρτυρία περί αυτού μας προσφέρει το από 22/4/1711 συμφωνητικό της Μαρίας του Μανώλη η οποία ανταλλάσσοντας αμπέλι της στη Σκύρο με αμπέλι του Γιάννη Πεφάνη στη Σκόπελο, προφανώς μεγαλύτερης αξίας, συμπληρώνει τη διαφορά με 30 ασλάνια²⁴⁰.

Αν η σύζυγος, εκτός από την προίκα της, είχε ή αποκτούσε και άλλα περιουσιακά στοιχεία, από κληρονομιά, δωρεά ή και αγορά, τα διέθετε ελεύθερα²⁴¹. Η εξώπροικη αυτή περιουσία, γνωστή ως «παράφερνα» παρέμενε στην κυριότητα και διαχείριση της συζύγου, η οποία μπορούσε να την διαθέσει κατά βούληση. Σε δυό πωλητήρια του 1799 η Καλή του Κουμμενού πουλάει δυό σπίτια τα οποία είχε «αγορασμένα» χωρίς καμιά αναφορά σε συναίνεση συζύγου ή άλλου²⁴². Πολλές άλλωστε τέτοιες πωλήσεις, υποθηκεύσεις και δωρεές είναι ενδεχόμενο να αφορούσαν εξώπροικα κτήματα, των οποίων όμως η προέλευση είτε δεν μνημονεύεται καθόλου είτε αναφέρεται ως «γονική»²⁴³.

Όταν πέθαιναν οι γονείς, η προικισμένη θυγατέρα δεν είχε κληρονομικό δικαίωμα επί της περιουσίας τους, θεωρούμενη ως «εξώπροικη». Ούτε είχε τη δυνατότητα να συνεισφέρει την προίκα της και να μετάσχει στη διανομή της πατρομητρικής περιουσίας. Αυτό αποτελούσε γενική συνήθεια σε όλα σχεδόν τα νησιά του Αιγαίου αλλά και στους άλλους ελληνικούς τόπους, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως προκύπτει από τις απαντήσεις των δημογεροντιών στο Υπουργικό ερωτηματολόγιο του 1833²⁴⁴. Αυτό φαίνεται πως ίσχυε και στη Σκύρο.

239. Πολυγένους, Περί προικός, 153 επ., Κρασσά, Οικογενειακόν δίκαιον, σ. 229 επ.

240. Συμφωνητικό ανταλλαγής 22/4/1711 (Α.Ε.Σ. αρ. 60).

241. Αρμεν.Εξάβ. 1,13, 24 και 4, 12, 3: «Πάσα γυνή εν τοις εξωπροίκοις... δύναται και συναλλάσειν και χαρίζειν και δωρείσθαι και έρρωται πάντα».

242. Πωλητήρια 8/1/1799 και 25/3/1799 (Α.Ε.Σ. αρ. 140 και 141).

243. Βλ. π.χ. πωλητήρια 18/8/1678 και 29/10/1794 (Α.Ε.Σ. αρ. 40 και 126), δωρητήρια 20/6/1670 και 6/11/1753 (Α.Ε.Σ. αρ. 35 και 94), ενυπόθηκα δάνεια 15/8/1672 και 31/8/1673 (Α.Ε.Σ. αρ. 36 και 37).

244. Mauger, ό.π., σ. 148-173. Δυστυχώς η δημοσιευόμενη απάντηση της δημογεροντίας Σκύρου αναφέρει απλώς ότι «η συνήθεια συμφωνεί μετά του νόμου»,

Πουθενά δεν συναντήσαμε την εφαρμογή της «συνεισφοράς», ενώ όπως είπαμε ήδη, η έννοια του «εξώπροικου», δηλαδή του προικισμένου που αποκλειόταν από την κληρονομία, ήταν γνωστή και αποτέλεσε αντικείμενο δικαστικής κρίσης²⁴⁵. Και στα προικοσύμφωνα εξάλλου είναι μάλλον φανερό ότι η προίκα καλύπτει πλήρως το κληρονομικό δικαίωμα της προικιζόμενης. «Επροικοδοτήσαμε και εξεπληρώσαμε» δηλώνουν οι γονείς στις προικοδωρεές προς τα παιδιά τους²⁴⁶ και το ίδιο επαναλαμβάνουν στις διαθήκες τους, αξιώνοντας από τα προικισμένα παιδιά να αρκεσθούν στις προίκες τους²⁴⁷. Επομένως και η προικισμένη θυγατέρα έπρεπε να περιορισθεί στην προίκα της, άσχετα από το μέγεθος της γονικής περιουσίας, την οποία μετά το θάνατο των γονέων, μοίραζαν μεταξύ τους τα απροίκιστα παιδιά. Και μόνον αν όλα τα παιδιά ήταν απροίκιστα (ή προικισμένα) μοίραζαν, ως νόμιμοι εξ αδιαθέτου κληρονόμοι, κατ' ισομοιρία, τη «γεροντική» περιουσία, που οι γονείς είχαν κρατήσει για συντήρηση στα γηρατειά τους²⁴⁸.

Ως προς την προίκα των αρρένων, πιστεύουμε ότι δεν ίσχυε το αναπαλλοτρίωτο. Όπως σημειώσαμε ανωτέρω ο προικισθείς σύζυγος διαθέτει ελεύθερα τα «προικώα» ή τα «γονικά» πράγματά του, χωρίς να ζητά ή να δηλώνει τη σύμφωνη γνώμη της γυναίκας του²⁴⁹. Αυτό εξηγείται ευκολότερα αν λάβουμε υπόψη το χαρακτήρα του κληρονομικού μεριδίου επί της γονικής περιουσίας που αντιπροσώπευε η προίκα των γιών. Ο προικισθείς όμως γιός μετά το θάνατο των γονέων του, δεν μετείχε στη διανομή της γονικής περιουσίας, την οποία μοίραζαν τα απροίκιστα τέκνα. Ούτε είχε δικαίωμα συνεισφοράς, περιοριζόμενος στην προίκα του ως «εξώπροικος»²⁵⁰.

χωρίς να διευκρινίζει σε ποιο από τα ερωτήματα αποκρίνεται.

245. Εκκλησιαστική κρίση 16/11/1740: «Με το να είναι ο Ιωάννης εξώπροικος και προιττισμένος» (Α.Ε.Σ. αρ. 257).

246. Προικοσύμφωνο Σεπτ. 1636: «Επροικοδωρήσαμεν μετά προικοσυμφώνου και εξεπληρώσαμεν αυτά» (Παράρτημα, αρ. 3). Προικοσύμφωνο 6/12/1664: «έχοντας τα πρώτα μου παιδιά προιττισμένα και ξοφλισμένα» (Παράρτημα, αρ. 8).

247. Διαθήκη 6/12/1644: «προεπροίκισα και παντελεί αυτόν εξόφλησα, αρκούσιν ουν εχέτω ταύτα». Αντωνιάδη, Σκυριανές διαθήκες, σ. 129.

248. Βλ. π.χ. συμφωνητικό διανομής 13/9/1707 (Α.Ε.Σ. αρ. 57), Δρακάκη, Σύρος, σ. 284.

249. Βλ. π.χ. πωλητήριο προικώου χωραφιού της 16/2/1540 (Α.Ε.Σ. αρ. 7) και πωλητήριο γονικού αμπελιού της 4/8/1721 (Α.Ε.Σ. αρ. 71).

250. Εκκλησιαστική κρίση 16/11/1740.

II. Μετά τη λύση του γάμου

Κατ' αρχάς πρέπει να τονίσουμε ότι σε κανένα σκυριανό προικοσύμφωνο δεν συναντήσαμε διατάξεις που να ρυθμίζουν την τύχη της προίκας μετά την με οποιοδήποτε τρόπο λύση του γάμου, όπως συνηθιζόταν σε προικοσύμφωνα ορισμένων άλλων τόπων²⁵¹.

Όταν ο γάμος λυνόταν λόγω θανάτου του ανδρός ή λόγω διαζυγίου, η προίκα εξακολουθούσε να παραμένει στην ιδιοκτησία της χήρας, η οποία και μπορούσε να την διαθέτει ελεύθερα, αφού ανελάμβανε και τη διαχείρισή της. Είναι αλήθεια ότι σε μερικά πωλητήρια η χήρα μητέρα προβαίνει στην πώληση με τη γνώμη των παιδιών της²⁵². Το γεγονός όμως ότι κατά κανόνα δεν είμαστε βέβαιοι ούτε για τη χηρεία ούτε για την προέλευση του εκποιούμενου, δεν επιτρέπει να συμπεράνουμε αν εθιμικά επιβαλόταν τέτοια υποχρέωση. Συνηθέστερη είναι η σύμπραξη των παιδιών στα προικοσύμφωνα με τα οποία η χήρα μητέρα, μαζί με τα παιδιά της, προικίζουν τη θυγατέρα της και αδελφή τους²⁵³.

Μοναδική περίπτωση διαζυγίου στο σκυριανό αρχείο αναφέρεται σε ένα δωρητήριο της 13/2/1766. Από το κείμενο αυτό μαθαίνουμε ότι ο γάμος είχε λυθεί με άδεια της εκκλησίας («επήγαμε στον Δεσπότη και μας εχώρισε η εκκλησία») λόγω βαριάς αρρώστιας του συζύγου («μεγάλη ασθένεια που να μην την ελάβει κανένας χριστιανός»), ο οποίος παραχωρεί στην πρώην γυναίκα του ορισμένα γονικά του περιουσιακά στοιχεία (χωράφι, περιβόλι, λιακό, 2 φοράδια). Ο λόγος της παραχώρησης δεν αναφέρεται, αλλά δεν αποκλείεται να ήταν κάποιο είδος διατροφής ή αποζημίωσης. Μη γνωρίζοντας το είδος της ασθένειας και την αιτία στην οποία η Εκκλησία βάσισε την απόφαση του χωρισμού, είναι δύσκολο να μάθουμε τι απέγινε η προίκα της ζωντοχήρας²⁵⁴. Το πιθανότερο πάντως είναι

251. π.χ. της Σύρου, βλ. Δρακάκη, Σύρος, σ. 319 και 323, ή της Νάξου, βλ. Ι. Βισβίτση, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα «Επετ. Αρχ. Ιστ. Ελλην. Δικαίου», τ. 4, 1951, σ. 142.

252. Βλ. πωλητήρια του 1713 και της 2/2/1727 (Α.Ε.Σ. αρ. 62 και 79).

253. Αλλά και πάλι δε νομίζουμε ότι η σύμφωνη γνώμη των παιδιών αφορούσε την προικία περιουσία της μητέρας. Βλ. τα προικοσύμφωνα της 25/5/1687, 7/7/1750, 24/9/1805 (Παράρτημα, αρ. 10, 15, 27).

254. Αρμεν.Εξάβ. 4, 15, 2, 5, 13, 14, όπου περιγράφονται λεπτομερώς διάφορες αιτίες χωρισμού ένεκα των οποίων δικαιούταν να κρατήσει την προίκα η γυναίκα ή ο άνδρας.

ότι διατήρησε την ιδιοκτησία της προίκας της, της οποίας μάλιστα θα ανέλαβε και τη διαχείριση.

Όταν ο γάμος λυνόταν λόγω θανάτου της γυναίκας, η προίκα της περιερχόταν στους κληρονόμους της. Δηλαδή κατά σειρά: α) στους κατιόντες (παιδιά, εγγόνια) και β) στους ανιόντες και των δύο γραμμών, προτιμωμένων των πλησιέστερων, και τους εξ αυτών κατιόντες²⁵⁵. Όμως και ο επιζών σύζυγος δεν αποκλειόταν εντελώς από την κληρονομιά της θανούσας γυναίκας του. Ωστόσο το ύψος του μεριδίου του ή ακόμα και η μορφή του, δεν μας είναι επακριβώς γνωστά, γιατί τα έγγραφα του αρχείου μας παρουσιάζουν στο θέμα αυτό μεγάλη ασάφεια και πολλές αντιφάσεις²⁵⁶.

Επί συναποβίωσης μητέρας και τέκνου αλλά και γενικότερα επί ατέκνου γάμου που λυνόταν λόγω θανάτου της συζύγου, η τηρούμενη πρακτική, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τα σχετικά έγγραφα, κυμαινόταν μεταξύ της τριμοιρίας και του κρεβάτοστρωσιού.

Στην πρώτη περίπτωση, το ένα τρίτο της προίκας της θανούσας, το λεγόμενο «κληρονομικό» επέστρεφε στους γονείς ή τους πλησιέστερους εξ αίματος συγγενείς της, το άλλο τρίτο, το λεγόμενο «της ψυχής», μολονότι ως αναφερόμενο στην ψυχική σωτηρία της ανήκε στην Εκκλησία, περιερχόταν κι αυτό στους κληρονόμους της²⁵⁷, και το τελευταίο τρίτο στον επιζώντα σύζυγο²⁵⁸.

Στη δεύτερη περίπτωση εφαρμοζόταν ο θεσμός του «κρεβάτοστρωσιού» κατά τον οποίο ο επιζών σύζυγος έπαιρνε σαν κληροδότημα εκ του νόμου, ένα μερίδιο

255. *Αρμεν.Εξάβ.* 5, 8, 5-6. Πετροπούλου, *Ιστορία*, σ. 658. Αξιομνημόνευτη από το αρχείο μας είναι η ακόλουθη περίπτωση: Με το προικοσύμφωνο της 7/7/1750 (Παράρτημα, αρ. 15) η χήρα μητέρα, με τους 3 γιούς της, προικίζουν τη θυγατέρα και αδελφή Χαδεμένη, η οποία μετά το γάμο της πέθανε άτεκνη. Σε συμφωνητικό της 15/4/1762, η χήρα μητέρα, εμφανιζόμενη ως κληρονόμος («αποθανούσας της θυγατρός μου και μένοντας εγώ η μήτηρ κληρονόμος») μαζί με τον μικρότερο γιό της (οι δύο μεγαλύτεροι είχαν προικισθεί και αποκλεισθεί;) παραχωρούν στο χήρο γαμπρό τους ορισμένα κτήματα από τα προικώα της θανούσας.

256. Σ' αυτό οφείλεται και ο μεγάλος αριθμός των σχετικών υποθέσεων που έφθαναν στα εκκλησιαστικά κριτήρια της εποχής. Βλ. π.χ. τις κρίσεις της 26/2/1707, 21/4/1745, 28/10/1797/ (Α.Ε.Σ. αρ. 55, 89, 131).

257. Οι οποίοι βαρύνονταν με την τέλεση των μνημοσύνων της θανούσας.

258. Βλ. διανεμητήριο της 1/9/1800 (Α.Ε.Σ. αρ. 149). Ν. Πανταζοπούλου, *Εκκλησία και δίκαιον επί τουρκοκρατίας*, σ. 734 επ.

το οποίο δεν περιλάμβανε μόνο τα είδη της κλινοστρωμνής και της συζυγικής εστίας, όπως δηλώνει το όνομά του και ήταν ίσως η αρχική του μορφή²⁵⁹, αλλά μεταπλάσθηκε εθιμικά σε ποσοστό των περιουσιακών στοιχείων της προίκας, κινητών και ακινήτων²⁶⁰. Το ποσοστό αυτό δεν ήταν, φαίνεται, καθορισμένο και γι' αυτό αποτελούσε αντικείμενο είτε συμφωνίας των ενδιαφερομένων²⁶¹ (κληρονόμων και επιζώντος συζύγου) είτε της δικαστικής κρίσης στην οποία προσέφευγαν οι ενδιαφερόμενοι²⁶².

Την ίδια τύχη ανέμενε και η τυχόν «προίκα» των ανδρών. Μετά το θάνατό τους, την προίκα τους, όπως και την εξώπροικη περιουσία τους, κληρονομούσαν τα παιδιά τους, συντρέχουσας όμως και της επιζώσης συζύγου σε ποσοστό συμφωνούμενο ή επιδικαζόμενο²⁶³. Όταν δεν υπήρχαν παιδιά, τον κληρονομούσαν οι γονείς του ή, εάν δεν ζούσαν, οι πλησιέστεροι εξ αίματος συγγενείς, συντρέχουσας και πάλι της επιζώσης συζύγου του²⁶⁴.

259. Δηλαδή ένα είδος συζυγικού εξαίρετου. Μπαλή, Κληρονομικόν δίκαιον, σ. 249.

260. Αντωνιάδη, Το κρεββατοστρώσι, σ. 91 επ. και τα εκεί σχετικά έγγραφα.

261. Βλ. συμφωνητικά του 1706 και της 4/11/1797 (Α.Ε.Σ. αρ. 54 και 132). Επίσης τα συμφωνητικά της 10/2/1793 και 15/1/1818 σε Αντωνιάδη, το κρεββατοστρώσι, σ. 114, 120. Μια αποτίμηση του ποσοστού επιτρέπει το συμφωνητικό της 15/4/1762, που υποσημειώσαμε ανωτέρω. Από τα 16 ακίνητα και το πλήθος των κινητών που περιείχε το προικοσύμφωνο της Χαδεμένης, παραχωρούνται στο γαμπρό 6 ακίνητα (σπίτι, αμπέλι, 4 χωράφια) και «από τα μέσα του οσπιτίου τα μισά».

262. Βλ. τις εκκλησιαστικές κρίσεις της 15/2/1797 και 30/1/1816 σε Αντωνιάδη, Το κρεββατοστρώσι, σ. 103, 117.

263. Συμφωνητικό 30/6/1766 και Κοινοτική κρίση 26/7/1777 σε Αντωνιάδη. Το κρεββατοστρώσι, σ. 111, 112.

264. Συμφωνητικό 11/6/1708 και Κοινοτική κρίση 30/6/1817 σε Αντωνιάδη, Το κρεββατοστρώσι, σ. 105, 118.